

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Paraszság és kurucság a Thököly-korban

(Munkabeszámoló a Történettudományi Intézet I. magyar osztályának
1964. febr. 3-i értekezletén)

Az 1962 júniusi intézeti nacionalizmus-vitára készített referátumomban azt igyekeztem ábrázolni — egyszersmind bizonyítani —, hogy a Thököly-felkelés társadalmi bázisát egy olyan katonáskodó réteg alkotta, amely már régebben kiszakadt és eltávolodott paraszti osztályalapjától és egy társadalmi és politikai szempontból önállósuló, hivatásos „katonarend”-dé váló alakulás tendenciáját hordozta magában. Dolgozatomban az első kuruc mozgalom tömegbázisának a kérdését ily módon elsősorban azoknak a *katonai középrétegeknek* az oldaláról vizsgáltam, amelyek a háborús viszonyok állandósága — pontosabban: a magyarországi török uralom másfél évszázados fennállása — következtében ékelődtek mintegy a korabeli magyar társadalom alapvető, nemesi és jobbágyi osztályai közé. — Bár ma is változatlan meggyőződéselem, hogy a Thököly-felkelés fő társadalmi tartalmát a referátumomban vázolt összefüggések alapján lehet megragadni, mégis éreztem ottani kérdésfeltevéselem és a dolgozathoz adódó történelmi kép egyoldalúságának a veszélyét — amely mindaddig fennáll, amíg a Thököly-kori katonaság és katonáskodás, valamint a XVII. századvégi kuruc mozgalom tömegbázisának a kérdését nem igyekszem a „másik” oldalról is megvilágítani: ti. a paraszság és a paraszti osztályharc, illetve a kuruc „vitélző rend”-be frissen beáramló paraszti elemek szempontjából. — Az elmúlt másfél év alatt végzett kutatásaimban tehát elsősorban ezekre a kérdésekre: a paraszti osztályharc és az első kuruc mozgalom összefüggésére, egymáshoz való viszonyára — általában a kuruc felkelés paraszti támogatására — igyekeztem részben anyagot gyűjteni, részben átfogó képre szert tenni.

Kutatásaim során mindenekelőtt arról győződhettem meg, hogy a paraszti magatartás, támogatás és részvétel a kuruc felkelés szempontjából koronként, tájanként és rétegenként változó, rendkívül differenciált képet mutat. Különböző (részben kamarai, részben megyei, részben családi) levéltári források egybevetése alapján a legáltalánosabb jelenségként azt tudtam megállapítani, hogy a kuruc mozgalom paraszti *tömeg*támogatása azokon a területeken és akkor volt intenzív, ahol és amikor a kuruc seregek *elsősorban* jelentek meg. Így annak megfelelően, ahogy a kuruc seregek egy-egy újabb országrészre terjesztették ki portyáikat, a parasztság tömegtámogatásának is három jelentős hullámáról beszélhetünk az első kuruc mozgalom másfél évtizede alatt: az 1672. évi első kuruc támadáskor a kelet-felvidéki vármegyékben — a kuruc mozgalom 1678. évi általános fellendülése idején, főként a Felvidék középső területein — és végül a felkelés csúcspontján, Thököly 1683. évi hadjáratakor, a Felvidék északi és nyugati vármegyéiben. A paraszti támogatás e három szakasza közé azonban, méretüket és jelentőségüket tekintve, úgy látom, korántsem lehet egyenlőségjelet tenni. A paraszti tömegek támogatásának országos politikai jelentősége

főként az 1672-es első kuruc támadás heteiben volt, viszont a későbbi fellángolások már inkább csak hadműveleti szempontból nyújtottak előnyöket a Felvidéken portyázó kuruc katonaságnak.

A kuruc mozgalom paraszti támogatásának e csomópontjait számba véve, természetesen választ kellett keresnem arra a kérdésre, hogy milyen indítékok és motívumok vezették a parasztságot a kurucság iránti szimpátiáiban. Ebből a szempontból a legfontosabbnak az 1672. évi első kuruc támadás előzményeinek és körülményeinek a tisztázását tekintetem, mint olyan periódusét, amelyből a legátfogóbb következtetésekre lehet jutni a parasztság és XVII. századvégi kurucság általános viszonyára. — A kelet-felvidéki parasztság kuruc mozgalom előtti helyzetét és magatartását vizsgálva, elsőként az tűnt fel, milyen hirtelen fordulat és gyors változás történt a kuruc mozgalmat megelőző egy-két év során e terület paraszttömegeinek a hangulatában. A 60-as években még jobbára nyugodt, a Habsburg-uralkodó iránt alattvalói hűséggel viseltető, lojális jobbjáglakosság, amely passzív a felvidéki nemesség 1670-es felkelésekor és érzéketlen I. Rákóczi Ferencék nemzeti programja iránt, az elkövetkező két év folyamán maga is politikai gyúanyaggal telítődik, szidja uralkodóját és kamarai vagy egyházi szolgálóit, az erdélyi fejedelmet emlegeti és a száműzött bujdosók győztes visszajövetelét várja.

A felvidéki parasztság politikai érzelmeinek ezt a Habsburg-ellenes fordulatát — mint azt elsősorban a kamarához befutott jelentések alapján igyekeztem nyomon követni — a Habsburg-kormányzatnak azok az 1670 utáni intézkedései váltották ki, amelyek — mint a Magyarországra vezényelt császári seregek elszállásolása és helyszíni eltartása, valamint az újonnan kivetett repartíciós adó — a legközvetlenebbül sújtották a paraszti háztartásokat. Magyarország Habsburg-katonai megszállásának e nyers és a parasztságot közvetlen anyagi érdekeiben sújtó ténye mellett azonban, mint a parasztság politikai orientációját jelentősen befolyásoló tényezőt, számításba kellett vennem a Habsburg-udvar által szabadjára engedett ellenreformációt is, mint amely a falvak tucatjaiban hozta létre az elégedetlenség és kurucvárás izgalmi gócait — mindenütt, ahol templomelvétele, katolikus pap bevitelére stb. került sor. Ezeknél az eseteknél természetesen nem valamiféle *pozitív* értelemben vett vallási meggyőződés játszott, mint ideológiai mozgósító tényező, szerepet, hanem a protestáns többségű jobbjáglakosság tradíciókban fogant, hagyományos életformájának és megszokott — sőt a protestantizmus keretében ki is tágított — emberi világának védelme az erőszakos külső behatolással szemben. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy az első kuruc támadás *spontán* paraszti támogatása ideológiai síkon alapvetően az antikaticizmus (és nem a hazafias-nemzeti eszme) jegyében jutott kifejezésre.

Bármennyire általánosnak mondható is azonban a parasztság 1672-es kurucvárása, majd tömegesnek a támogatása, az újabban előkerült tényanyag ismételtén megerősített abban a felfogásban, hogy — eltérően a Rákóczi-szabadságharcotól — az első kuruc mozgalom már eredetileg sem *parasztfelkelés*-ként indult. A kuruc világ kibontakozásának e *nem-paraszti* jellegére nem csak indirekt úton következtethetünk, abból a negatív körülményből ti., hogy a paraszti elégedetlenség megnyilvánulásai közül eddig kizárólag *politikai* jellegűek kerültek elő, viszont a feudális elnyomás rendszere ellen irányuló *társadalmi*, azaz a szó klasszikus értelmében vett *osztályharcos* motívumok feltűnően hiányoznak. Részben talán ez a negatívum is magyarázza egyébként — annak a társadalmi feszítőerőnek a hiánya ti., amely később a Rákóczi-szabadságharcnak

olyan erős indulási sebességet adott —, hogy maguk az első kuruc támadást megelőző felvidéki (azaz helyi) *Habsburg-ellenes* szervezkedések is milyen erőtelnek voltak és mennyire visszhangtalanok maradtak (amikor pl. Sennyei Miklósné a támadást megelőző hónapokban Sáros megyében 500 parasztot akart a császáriak ellen fegyverbe állítani, megbízottja végül is 30 embert tudott nagy ügyfél-bajjal összeverbuválni).¹ — Hogy azonban az első kuruc mozgalom 1672. évi kibontakozásában végül is nem magának a parasztságnak, hanem a paraszti társadalmon egészében *kivülálló* volt végvári katonaságnak a fellépése volt a döntő tényező, e korábbi feltételezések helyességéről elsősorban az 1673-as tanúvallatások átnézése győzött meg, amelyekben a kortársak maguk is a katonaság Kende Gáborék által történt zsoldbafogadásában jelölték meg a kuruc felkelés okát és alapját. Mint Kapy Gábor Sáros megyei nemes vallotta: „hogyha a magyarországi végvárakból a magyar katonaságot (a császáriak) el nem bocsátották volna . . . a rebellis vezéreknél semmi lehetőségük nem lett volna arra, hogy szándékaikat megvalósítsák”.² — Ennek alapján is úgy látom, hogy az 1670-es évek kuruc mozgalmát *alapvetően* — már eredetében is — nemesi vezetésű és ideológiájú (és persze a parasztság kezdeti támogatásától kísért) *katonafelkelésnek* kell tekinteni.

Ezen a ponton természetesen felvetődik a kérdés: indokolt-e ilyen éles különbséget tenni a kuruc felkelés paraszti *támogatása* és nem-paraszti *jellege* között, különösen akkor, ha — mint láttuk — a kuruc katonaság Habsburg-ellenes támadása 1672-ben objektíve egybeesett a paraszti háztartások tényleges termelési érdekeivel, azaz a paraszti támogatásban nem a saját érdekek félreismerése, nem is valamiféle hamis tudat játszott szerepet. — Ezt a különbségtételt, úgy gondolom, ennek ellenére indokolt, sőt szükséges is megtenni, ha az első kuruc mozgalom társadalmi kérdéseinek a gyökeréig akarunk jutni.

A parasztság és kurucság egymáshoz való viszonyának ennél a kérdésénél elsősorban azt kell számításba venni, amit már fentebb is láttunk, hogy ti. a spontán paraszti támogatás csak bizonyos időszakokban vált tömegessé, s hogy viszont e meglehetősen rövidre szabott periódusok után a kuruc seregek tartós fennhatósága, vagy éppen megszállása alá került területek jobbágylakossága vagy semleges, vagy ugyanolyan ellenséges magatartást tanúsított a kuruc „katonarend”-del, mint azelőtt a császári zsoldosokkal szemben. S ez végeredményben nem is meglepő! Igaz, a kuruc fennhatóság alá került részeken a vallási sérelmek lekerültek a napirendről (bár hozzá kell tenni: az 1670-es évek második felében már jobbára a királyi területeken is), de ami a paraszti háztartások anyagi érdekeinek elevenébe vágó *katonai terheket* illeti, azok a kuruc uralom alatt éppúgy fennmaradtak — ha ugyan nem öltöttek még súlyosabb formákat —, mint császári fennhatóság alatt, ami pedig az államilag kivetett repartíciós terheket illeti, ezekkel később Thököly sem tehetett mást, mint hogy szükség esetén maga is karhatalommal hajtatta be azokat, mégpedig éppen a Habsburg-kormányzat által kidolgozott *1673-as* limitáció alapján — ezáltal a kuruc seregek fenntartásának a szükségleteire.³ A paraszti üzem *racionális* termelési érdekei szempontjából persze közömbös volt, hogy labanc avagy kuruc ezredek éltek fel tartalékait, a *közös lényeg* a paraszti termelés szempontjából az volt, hogy hovatovább maga a katonaság *intézménye*, illetve ennek feltétele, a háborús viszonyok állandósága vált *legsúlyosabb* teherterhelévé.

¹ OL. Litterae Camerae Scepusiensis, 1206., 1671. júl. 29., folio 55—57.

² Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára, Protocolum Seriale Q. Nro. 148.

³ Ld.: OL. Thököly-szabadságharc levéltára III/2., 1683. okt. 25.

Ilyen körülmények között, amikor az ország általános szegénysége következtében sem császári, sem kuruc részről nem volt mód a katonaság államilag kézben tartott, kielégítő ellátására, a parasztság úgy védekezett a „vitélő rend” pusztításai ellen, ahogy éppen lehetőségei engedték. Ha egy-egy falu lakossága elég erősnek érezhette magát — jobban mondva, a rajta megszálló katonaság nem volt túl nagyszámú —, éppúgy felkelt a kuruc seregek, mint a császáriak ellen, ha pedig ereje nem futotta rá, kuruc részen is pusztán hagyta lakóhelyét, s bujdosott el a környező hegyekbe, hogy később vagy visszatérjen otthonába, vagy maga is katonának csapjon fel. Nem meglepő tehát, hogy a XVII. századvégi kuruc háborúk *második felében* széles paraszti tömegek hangulatára már egyre inkább az *általános békevágy* vált a jellemzővé, amit a leg-töböröbben partiumi jobbágyok fogalmaztak meg földesuruknak küldött egyik 1680-as üzenetükben: „Csináljanak békességet elsöben az urak, s azután szolgálunk.”⁴ — Mindez persze mitsem változtatott azon a tényen, hogy a békét *sóvárgó* parasztok, ha a háborús terheket megunták, vagy azok miatt tönkrementek, katonának állva, maguk is a háború *tényleges* szolgálatába szegődtek, — olyanformán, ahogyan azt Abaújból panaszolták 1685-ben: „szabados lévén a prédálás, a parasztság ökreit eladván kuruccá lészen, csakhogy a közönséges onusoknak (ti. a vitélő rend eltartásának) supportálásátul magát immuniáltathassa”.⁵ — Így vált a háborús állapotok *belső automatizmusa* maga is fontos tényezővé a XVII. századvégi Magyarországon, amelyet — mint a háborúnak ezt a saját társadalmi alapját folyamatosan reprodukáló és bővítő természetét — úgy hiszem mindenképpen számításba kell vennünk a kor társadalomtörténetének a vizsgálatánál.

Visszatérve azonban az alapkérdéshez, ti. parasztság és kurucság egymáshoz való viszonyához, a mozgalom paraszti támogatása és katonai jellege közötti különbségtételt *alapvetően* nem is az eddig mondottak — parasztok és kuruc katonák közötti fegyveres konfliktusok, vagy a parasztság növekvő békevágya — indokolják, elvégre kimondottan paraszti jellegű mozgalmaknál is előfordulhat, hogy a jobbágylakosság tudatilag elmaradt egyes csoportjai, *helyi* és *pillanatnyi* érdekeiktől vezettetve, szembefordulnak a mozgalom egészével. A kérdés kulcsát kutatásaim folyamán abban láttam, hogy vajon az első kuruc felkelés *távlatilag* magába foglalta-e a paraszti felszabadulás, a földesúri terhek könnyítésének, vagy akár részleges megszűnésének a lehetőségét, vagy másként megfogalmazva: nyújthatott-e reményt a Thököly-mozgalom győzelme széles jobbágytömegeknek a szabad földtulajdonon alapuló paraszti státus elérésére. Ez a kérdés a kuruc mozgalmat átmenetileg és mintegy „kívülről” *támogató* paraszttömegekről a kuruc mozgalomhoz személyileg csatlakozó, abban *résztevő* jobbágyelemekre irányítja a figyelmet. Kutatásaimban egyik súlyponti feladatomnak tekintetem, hogy megpróbáljam felderíteni azt az utat, amelyet a kuruc mezei ezredекbe feliratkozó jobbágyok a felkelés folyamán életformájukban, valamint tudatukban — vágyaikban és céljaikban — megtettek — és egyáltalán megtehettek.

Már az 1672-es felvidéki harcok vizsgálatánál feltűnt, hogy kamarai és földesúri hatóságok maguk is különbséget tettek pusztán „rebellis” parasztok és a kuruc katonaság közé beállt „talpas” parasztok között, az előbbieken olya-

⁴ OL. Teleki Mihály-gyűjtemény, Nagy András levele, 1680. aug. 8.

⁵ Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából, Kassa, 1912. 244—246. l. Abaúj megye utasítása, 1685. jún. 5.

nokat értve, akik 2—3 hét után otthonukba visszatérve, igyekeztek feledésbe borítani a „rebellió” alatti kisebb-nagyobb „vétségeiket”, és ha az úriszék vagy hadiszék nem csapott le rájuk, tovább folytatták paraszti termelőmunkájukat — míg az utóbbiakon olyanokat, akiknek távozása véglegesnek tűnt. A kuruc felkelés időszakában a paraszti népesség szempontjából tehát egy folyamatos és állandóan ismétlődő *kiválasztódás* történt, amely a jobbágyságot egy otthon maradó és egy hadba álló részre osztotta. Az a kérdés vetődik fel tehát, hogy a paraszttársadalom belső tagozódását és rétegződését tekintve, elsősorban honnét, a jobbágyság mely csoportjaiból és rétegeiből eredt a kuruc katonaság utánpótlása.

Ami a kuruc háború másfél évtizede alatt a katonaság feltöltődése szempontjából a leginkább feltűnő, az az a körülmény, hogy a kuruc sereg emberanyag-utánpótlásának legfőbb, szinte kimeríthetetlen területi bázisa a váradi és egri török alá tartozó alföldi hódoltsági terület volt, ahová bármikor kiment egy-egy mezei hadnagy, napok alatt 800—1000 főnyi újonnan toborzott parasztkatonasággal tért meg a kuruc seregek szálláshelyére. Kende Gábor egy alkalommal 1676-ban egyenesen arról példalózott, hogy — ha a török engedné, s neki magának elegendő pénze volna rá — akár 30 ezer jobbágyot is felfogadna Várad környékéről.⁶ Mint a Teleki-levéltár missilis-anyagából megállapítható, egy-egy itteni paraszthad gyűjtése egyszerű zsoldviszonyon nyugodott: ha a jobbágykatonaság keveselte a hópénzt, egyszerűen visszatért családjához. — Ennél az alföldi parasztkatonaságnál azonban tulajdonképpen azt tartom az igazán meggondolkoztatónak, hogy az itteni parasztság, amely államhatalmilag és földesúrilag egyaránt a *töröknek* volt alávetve, a *német* ellen ment el harcolni! E kérdésnek (amely egyébként problémája a Boeszkai-kutatásnak is) megnyugtató tisztázása mindenesetre további kutatásokat igényel.

A felvidéki területekről nincs tudomásunk ilyen nagyméretű katonatorozásról. Egy-egy zászlót bontó hadnagy, ha Máramarosban, Zemplénben, Sárosban, vagy másutt végigjárta a falvakat, egy-egy körútján 80—100 embert gyűjtött össze — falvanként mintegy 5—10 főt — s a hadfogadás alapja itt is az egyszerű zsoldfizetés volt. A rendkívül szórványos és esetleges forrásutalások (kamaratiszti jelentések, összeírások stb.) alapján annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy e toborzó felhívásoknak *elsősorban* szolgarendű embereknel, valamint népes paraszti családok legénysorban levő fiai közt volt visszhangjuk. Ha elvétele hallunk is kurucokhoz csatlakozott telkes-jobbágy családfőkről, kizárólag olyan értelemben, hogy azok rövid „rebellálás” után hamarosan visszatértek otthonukba. — Figyelemre méltó ezzel szemben, hogy a XVII. század végi kuruc háború időszakában a fegyverviselő kurucsággal — általában a katonasággal és katonáskodással — szemben egy hol leplezetten, hol nyíltan jelentkező gazdagparaszti (mezővárosi, parasztpolgári) idegenkedés, sőt ellenszenv állapítható meg az egykorú források alapján. A termelő parasztságnak erre az idegenkedésére jellemző például Rimaszombat parasztpolgárainak az esete, akik 1675 októberében arra való hivatkozással utasították vissza a kurucokhoz való csatlakozást, hogy ők „mezőben constitutus, fegyverhez nem szokott, kenyérüköt utazással kereső, adófizető emberek” — vagyis nem alkalmasak arra, hogy katonaként szolgáljanak.⁷ A korról szóló forrásokban — így például

⁶ (*Gergely Sámuel*): Teleki Mihály levelezése, VII. Bpest. 1916. 187. l. Vesselényi Pál levele Teleki Mihályhoz, 1676. márc. 23.

⁷ OL. Repraesentationes, 3234, 1675. okt. 17.

a különböző bírósági tanúvallatásokban — egyébként is gyakran találkozhatunk egyrészt a „jó gazdaság” és a „majorkodás”, másrészt a „vitézkedés” és „prédálás” szembeállításával, mint olyan tulajdonságokéval, amelyek az első kuruc mozgalom idején még nem annyira egy tőről fakadtak, mint inkább kölcsönösen kizárták egymást. Eddigi kutatásaim alapján megkockáztatnám azt a feltevést, hogy a paraszttársadalom egészét tekintve, a kuruckor 4 évtizede alatt, egy lassú, de folyamatos báziseltolódás történt, s a kuruc mozgalom jel-szavainak népszerűsége, sőt vállalása igazában csak a 90-es évekre és a századforduló körüli esztendőkre hatolt el — számos, itt nem részletezhető tényező együttes hatásának eredményeként — a parasztság középső és felső rétegei közé.

Az eddig mondottak alapján talán nem túlzás arra következtetni, hogy a kurucokhoz csatlakozó paraszti elemeket a korai kuruc mozgalmak és a Thököly-felkelés idején még elsősorban sürgető és *direkt* megélhetési gondok és létfenntartási szükségletek — *nem* pedig perspektivikus elgondolások vagy távlati tervek — vezették a „vitéztlő rend” soraiba. Ha a kuruc katonaságban már a Thököly-korban is módos parasztlakozók huzamos és tömeges jelenlétét lehetne kimutatni, ez félreérthetetlenül arra utalna, hogy a Habsburg-ellenes függetlenségi harc sikeres kimenetelétől ezek az elemek már ekkor — a XVII. század 70-es és 80-as éveiben is — saját társadalmi felszabadulásukat várják a földesúri függés alól — viszont a hangsúlyozottan szegény és szolgarendű elemek csatlakozása inkább azt teszi valószínűvé, hogy a kurucsághoz csatlakozó rétegek, adott időpontban, főként megélhetési forrást kerestek, illetve kenyérkeresetet láttak a katonáskodásban. Ez utóbbira mutat a zsold és préda állandó emlegetése is (akár ígéret, akár követelés, akár szemrehányás formájában), amely egy-egy kompánia vagy ezred összetartásának legfőbb alapja volt. — S éppen a hadra állásnak ez az *adott* formája teszi azt is érthetővé, hogy hadra gyülekezés, -oszlás és fluktuálás szempontjából semmiféle *minőségi* különbséget nem lehet megállapítani a császári mezei ezredek és végvári őrségek, valamint a kuruc seregek között. Barkóczy István labanc magyar ezredének a hadkiegészítése ugyanazon területek (Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg és Zemplén vármegyék) jobbágylakosságából történt (és pedig fennakadás nélkül), mint a kuruc katonaságé. — Ami pedig a végvárak császári őrségét illeti, elég csupán azt az esetet megemlíteni, hogy amikor a szatmári német parancsnok 1672 őszén, pillanatnyi szükségletektől indítva, katonaságot toborzott a *kurucok ellen*, egyetlen szomszédos faluból 50 ember sereglett be — mint a harmincadosi jelentés írta — a „szabadságért és prédáért”.⁸

A XVI—XVIII. századi katonai mozgalmakkal és katonáskodással kapcsolatban történetírásunk — mint ismeretes — eddig főként a katonai szolgálat útján elérhető társadalmi felszabadulás lehetőségét, *célját* és *perspektíváját* hangsúlyozta. Ha én ezzel szemben most a XVII. századvégi kuruc katonáskodásnak a társadalmi *deklaszálódásban* fogant *eredetére* vetem a súlyt, ezzel korántsem kívánom *kategorikusan* tagadni korábbi megállapításaink létjogosultságát. A történelem elvégre is nem egy esetet ismer, amikor egy-egy réteg vagy osztály éppen társadalmi deklaszálódásának a tényéből merített erőt és bátorságot a progresszióhoz, sőt forradalmisághoz. Ami azonban a XVII. század végének sajátos magyarországi körülményeit illeti, úgy gondolom, a korábbi történeti kép mégis bizonyos korrekcióra szorul. — Korábbi szemléletünket tulajdonképpen két vonatkozásban érzem problematikusnak: egyrészt

⁸ OL. Repraesentationes, 3222, 1672. dec. 10., Székely László.

a dimenziók, illetve a számszerűség vonatkozásában — másrészt a tudati és tudatos mozzanatok túlértékelésében. A számszerűség kérdésén azt értem, hogy a katonai szolgálat útján történhető paraszti felszabadulás *egyes* jelenségeit mondtuk *általánosan* jellemzőnek és az egész folyamat *lényegének* —, a tudati mozzanatok túlértékelésének pedig azt tartom, hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes katonáskodásban eo ipso a paraszti osztályharc magasabb szintű folytatását láttuk. Ily módon hajlamosak voltunk arra, hogy a paraszti osztályharc tüneteiként fogadjunk el és szemléljünk olyan jelenségeket is, amelyek pusztán a korabeli katonáskodás és katonai életforma tényével együttjáró prédaszellem és zsákmányolás kategóriájába tartoznak. Történetírásunknak véleményem szerint fontos — egyben rendkívül izgalmas és szép — feladata, hogy a *deklaszálódás* és *felszabadulás* e részben egymással ellentétes, de részben egymásban is fogant és szoros kölcsönhatásban levő kettős tendenciáját a kor-szak egészén át szembesítse és elemezze.

Mert ami a XVII. századi paraszti deklaszálódás és paraszti felszabadulás e kettős problematikáját illeti, a korabeli katonáskodás szempontjából, úgy látom, már eleve különbséget kell tennünk az egykorú fegyveres szolgálat két fő változata: a végvári őrségekbe, illetve a mezei ezredekbe való felíratkozás között (szándékosan mellőzöm itt a XVII. századi hadszervezet olyan elemeit, mint a portális katonaság vagy a várjobbágyosság — *servitores arcis* — előző századokból fennmaradt intézménye, mert ezeknek a társadalmi és, politikai mozgalmak előidézésében nem volt önálló szerepük). Az előbbi változatot tekintve, a végvári őrségekben történő katonáskodásnál a paraszttársadalom alsó szintjéről kiválasztódó, szökött jobbágyelemek *szerencsés esetben* olyan közösségekbe kerülhettek, amelyek nemcsak a török elleni honvédelem szükségleteit látták folyamatosan el, de napi létfenntartásuk biztosítására — azaz katonaparaszti egzisztenciájuk kiépítésére, illetve termelőmunkájuk minél kedvezőbb feltételeinek kivívására — egyben éles osztályharcba is bonyolódtak új környezetük feudális birtokosaival szemben. Ez a küzdelem, amelyet a vár-őrségek hosszú évtizedeken át akár főkapitányaikkal, akár a váruradalom régi magánföldesúri birtokosával, akár a szomszédos földbirtokosokkal szemben folytattak, s amely egyaránt irányult katonaparaszti telkek foglalására, ezeknek a feudális szolgálatások alóli mentesítésére, továbbá a korcsma- és mézszárszék-tartás jogának megszerzésére, vagy a várakba újonnan beszkökt jobbágyok megvédésére volt földesuraikkal szemben, a korabeli paraszti osztályharcnak kétségtelenül egyik legkielevezettebb — s mindmáig egyik legkevésbé vizsgált — területe volt Magyarországon. A végvári parasztkatonaság ez *osztály*jellegű harcánál, amelynek a hátterében, mint láttuk, nagyon is kézzelfogható, tényleges *termelési* érdekek állottak, véleményem szerint, indokolt tehát a deklaszálódásban fogant társadalmi *eredet* és a paraszti emelkedés, illetve felszabadulás *távlátának* szoros kapcsolódásáról, szimbiózisáról beszélni.

Más volt azonban a helyzet a deklaszált jobbágyelemek mezei katonaságba való jelentkezése esetén. A katonáskodásnak ennél a válfajánál már eleve nem lehetett szó a katonaparaszti egzisztenciák kiépítésének mindennapos gyakorlatáról, hiszen e helyhez nem kötött, mozgékony alakulatok ott szereztek meg élelmüket (mégpedig nemcsak a maguk, de gyakran családtagjaik számára is), ahová éppen szolgálatuk és portyázásaik vetették őket. Ezeknél az ezredeknel tehát — ellentétben a végvári katonasággal — a külső ellenség ellen vívott fegyveres harc nem párosult — mint ahogy nem is párosulhatott — a termelő paraszti életforma fenntartásával, illetve újonnan való kiépítésével, ellenben

fegyveres akcióik szinte elválaszthatatlanul és szétfejtethetetlenül összefonódtak mindennapos létfenntartási szükségleteik *zsákmányolás* útján történő biztosításával. A XVII. századi katonáskodás e mezei változata tehát megmaradt pusztán a katonai szolgálat, a korabeli társadalom adott termelési rendjét tekintve pedig a vegetatív *fogyasztás* és „felélés” szintjén, azaz *önmagában véve* paraszti felszabadulási tendenciákat, előremutató társadalmi törekvéseket nem hordozhatott. A mezei ezredekbe tömörült jobbágyelemek további sorsát és társadalmi jövőjét illetően végeredményben az volt a döntő kérdés, hogy a mozgalom és vezetőrétege, amely mögé felsorakoztak (jelen esetben a kuruc felkelés és nemesség), távolabbi *politikai* célkitűzéseiben milyen megoldást és perspektívát ígért e katonáskodó rétegek megoldatlan egzisztenciális problémáira.

Ez az a pont, ahol a Thököly-kori társadalmi elemzés is szükségszerűen a *politikai történet* problematikájába torkollik. Ha azonban az első kuruc mozgalom e központi jelentőségű társadalmi kérdéseinek a politika síkján való jelentkezését keressük, úgy kénytelenek vagyunk jobbára nemleges válaszokkal beérni. Mert akár a kiadott anyagot lapozzuk végig a fenti szempontból, akár a kiadatlan forrásokban végzünk kutatásokat (bár természetesen új adatok a jövőben még előkerülhetnek), sem a 70-es évek bujdosó nemesi vezérkaránál, sem Thököly 80-as évekbeli politikai tárgyalásai során nem találjuk nyomát annak, hogy, a kezdettől fogva hangoztatott rendi és vallási követeléseken túl, a katonaság helyzetének tartós rendezése, mint politikai és társadalmi célkitűzés, bármikor felvetődött vagy bármiféle szerepet játszott volna. Azt hiszem, a „könnyebb ellenállás” vonalán haladva, ha e tartózkodás magyarázatát egyszerűen a bujdosó nemesek vagy Thököly és környezete feudális osztálykorlátaiban keresnénk, bár persze ezt a szempontot sem kapcsolhatjuk ki teljesen vizsgálódásainkból. Ami azonban a negatívumok sorában ennél meggondolkoztatóbb, az az a körülmény, hogy maguknak a (végvári és mezei) katonatömegeknek a részéről sem mutatkozott semmi jele annak, hogy saját helyzetük tartós és békés rendezését sürgették, illetve ennek érdekében a felkelés vezetőire nyomást gyakoroltak volna. Az e fajta igények és követelések hiánya különösen az 1681-es soproni országgyűlés előtti és alatti hónapokban feltűnő, mert ha valamikor, úgy ekkor lehetőség adódott volna arra, hogy ilyen vagy olyan formában a katonaság jövőjével kapcsolatos igények, tervek és követelések felszínre kerüljenek. Thököly és alvezérei azonban úgy utasították el a magyarországi rendekkel és a bécsi udvarral való érdemi tárgyalásokat — egy reális kompromisszumnak még a gondolatát is —, hogy tartózkodásuk okául, a vallási sérelmeken kívül, csupán formális közjogi indokokat hoztak fel. Ha már most az 1681-es év politikai missilis anyagának ezt az egyoldalú közjogi „érvkészletét” összevetjük Thököly haditanácsának Thaly által kiadott verses jegyzőkönyvével, továbbá a Teleki- és Eszterházy-levéltárak alapján hétről hétre követni igyekszünk a kuruc seregek 1681 tavaszi és nyári hangulatát és magatartását is, úgy kétségtelenné válik, hogy a katonaság és főként annak vezetőrétege adott időpontban magát a *háborút*, illetve annak folytatását akarta, mert létfenntartásának ezt a militáris módját, úgy látszik, megszokta, a hadakozás életformájává vált, amelytől megválni és szabadulni immár nem is akart. Ily módon akár a volt végvári katonaság, akár az újonnan toborzott mezei ezredek oldaláról tekintjük is a dolgokat, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a katonatömegek deklasszálódásban fogant társadalmi *eredete* az első kuruc felkelésben végül is nem váltott át paraszti felszabadulási tendenciákba, s éppen az előremutató *társadalmi* törekvések és tendenciák e *hiánya* vetítődött ki a másik

oldalalon a katonaság öncélúvá vált háborús akaratában: a Habsburg-ellenes harc 1681 után *politikai* — azaz *nemzeti függetlenségi* — radikalizmusában.

S ezzel végeredményben részben direkt, részben indirekt úton arra a korábbi kérdésünkre is választ kaptunk már, hogy életformájukban és tudatukban, vágyaikban és céljaikban milyen utat tettek — és tehettek — meg a kuruc mezei ezredekbe feliratkozó jobbágyok. Túlnyomó többségük eszerint nem a paraszti felszabadulás útját kereste és járta végig Thököly hadseregében. Napi létfenntartásuk nyomasztó gondjain túl, ha ugyan nem haltak közben némettel, törökkel vagy magyarral szemben katonahalált, távolabbi perspektívaként, legtöbbször előtt, a kuruc háború megszűnte után is, a katonáskodás életre szóló folytatása és hivatása állhatott (valamelyik végvárban vagy császári mezei ezredben), vagy szerencsésebb esetben nemeslevél, továbbá birtok- és hivataladományozás, amikor is az uralkodó osztályba való *egyéni* felemelkedés útját járhatták. Társadalomtörténelmi szempontból a legprogresszívebb, optimális változat a Bocskai-féle megoldás lett volna, ti. az egyes ezredek kuruc katonaságának csoportosan történő hajdúvárosi letelepítése és kiváltságolása, amire — mint arra korábbi dolgozatomban utaltam már — Thökölynek ismerjük is egy 1683 szeptemberében kelt intézkedését, de amelynek végrehajtására, a jelek szerint, nem került sor. — Aminek viszont az első kuruc mozgalomban, ellentétben a Rákóczi-szabadságharccal, alig találhatjuk nyomát, az a katonáskodás révén szerzett személyre és telekre szóló *paraszti szabadság* igénye, várása és követelése.

A tények és legáltalánosabb összefüggések e vázlatos áttekintése után most már tulajdonképpen az volna hátra, hogy választ próbáljunk találni a „miért”-ekre is, pontosabban a Thököly-kor társadalomtörténetének voltaképpen kulcskérdésére: miért nem hatották át úgy a Thököly-felkelés időszakát a *tömeges* paraszti felszabadulás várakozásai és osztálykövetelései, mint később a Rákóczi vezette kuruc szabadságharc korát — vagy a másik oldalról nézve: miért nem került sor a felkelés nemesi vezetői részéről olyan program meghirdetésére, amely a parasztságot legsajátosabb osztályérdekeinek fogva kapcsolta volna az első kuruc mozgalom ügyéhez, s tette volna érdekeltté a Thököly-felkelés győzelmében. — Mint beszámolóim gondolatmenetének egészéből, úgy hiszem, következik, e hiány alapokát a kutatások mai fokán abban látom, hogy mindaddig, amíg a török uralom, illetve az ellene való védekezés szükségessége országos viszonylatban fennállott, a politikai és társadalmi mozgalmak általános menetében a jobbágyság oldaláról szükségképpen a földtől és a produktív termelőmunkától való elszakadás folyamata volt a döntő mozzanat, amit csak esetlegesen kísért és ellensúlyozott a földhöz való visszatérés ellentétes tendenciája. Így a XVI—XVII. század folyamán *alapvetően* a parasztság katonai szolgálata sem hathatott a produktív paraszti termelőmunka társadalmi feltételeinek megjavítása és magasabb szintre való emelése irányába, hanem *egészében* „elfelé” vezetett és kiszakított a paraszti életformából. A másfélszázados török uralomnak és ezzel együtt a háborús viszonyok állandóságának kellett megszűnnie ahhoz, hogy a Rákóczihoz seregülő jobbágyok már tudják: harcuk vége után a *béke* produktív korszaka következik, s mindent el kell követniök, hogy az idegen hódítók ellen vívott függetlenségi küzdelmük menete során egyben saját *paraszti* (vagyis már *nem* katonai vagy nemesi) jövőjük legkedvezőbb hazai társadalmi feltételeit is kivívják. — De itt kell keresnünk az okát — másik oldalról — a parasztságra kiterjedő thökölyánus-program hiányának is. Mindaddig, amíg a háborús viszonyok állandósága következtében a paraszti környezetből való tömeges kiszakadás az egész országra kiterjedő népes katona — „szabad legény”,

„szabad hajdú” stb. — réteget termelt folyamatosan újjá (amelynek a XVII. század folyamán egyébként, számos adat szerint, az emberanyagkínálata általában jóval felülmúlta a keresletet), az uralkodó osztály tagjai sem kényszerültek arra, hogy politikai céljaik eléréséhez a szabad paraszti birtoklás, illetve a földesúri függésből való tömeges kiemelés kérdését mérlegeljék, mert elegendő emberanyagot gyűjthettek a szabad katonaelemekből, ha fizetni tudták őket. — Eredetében tehát csakúgy, mint irányában és perspektívájában végsőfokon a török uralomban és az ezzel járó háborúban látom az okát annak, hogy a Thökölyfelkelés tömegbázisában a paraszti jelleg még nem tudott *meghatározóan* érvényre jutni.

• Hozzászólások

N. KISS ISTVÁN

Benczédi László a XVII. századi kuruc mozgalmakat új szempontból vizsgáló és igen jelentős eredményeket felmutató tanulmánya már ebben az előzetes formában is, mely a későbbi monográfia vázlatának tekinthető, széleskörű elismerésre és érdeklődésre tarthat igényt. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy az 1670-es évek kuruc mozgalmának, a Partiumba szorult és vagyonát veszített nemesi vezetőréteg mellett, döntő erejét a volt végvári katonaság adta. Ennek a lényegében deklasszált rétegnek szemlélete és törekvései mind ekkor, mind a Thököly állam korszakában döntő módon befolyásolták a mozgalom alakulását. Jóval kevésbé ismeretes viszont a kuruc mozgalom és a termelő parasztság kapcsolatának kérdése. Mai ismereteink szerint ez a kapcsolat rendkívül változó, szinte országrészenként és évenként másként alakul. A forrásanyag eddig feltárt, erősen mozaikszerű adatai alapján nem is igen lehetett a parasztság aktív támogatásának problémáját megnyugtatóan tisztázni. Éppen ezért, úgy gondoljuk, hasznosnak bizonyulhat annak az 1697. évi hegyaljai felkelés leverése után készült iratnak az elemzése, amely több száz jobbágy és kisnemes kuruc állásfoglalásának kérdését vizsgálja.¹ Magától értetődik, hogy ez a századvégi anyag csak per analogiam kezelhető, adatai azonban, más közvetlen forrás hiányában, még így is szempontokat nyújthatnak az ugyanazon a vidéken lejátszódó, 1672. évi kuruc betörés paraszti támogatásának elemzéséhez.

Az említett forrásanyag az 1697. évi felkeléshez csatlakozott jobbágyok és nemesek törvényes felelősségre vonásának eredményeit rögzíti. Egyrészt tisztázza, hogy *önként* vagy *kényszerből* csatlakozott-e az illető személy a kurucokhoz, másrészt jelzi, van-e elkobozható vagyona: szőlője, földje vagy állatállománya.

Nyolc dél-zempléni helységben több száz személy ügyében folytattak vizsgálatot. Ennek során 267 jobbágyról és nemesről megállapították, hogy tevékenyen részt vett a felkelésben. Az irat öt csoportba sorolja a bíróság elé állított kurucokat: I. a szökésben levők, II. az elítéltek, III. a letartóztatottak, IV. a fogságból elbocsátottak és V. az eskü alatt kihallgatott és szabadon engedettek csoportja. Tekintve, hogy az utolsónak említett, azaz V. csoport, melynek tagjait csupán kihallgatták, feltehetően valóban kényszerből csatlakozott a kurucokhoz, az ide tartozókat számításon kívül hagytuk a végső összegezésnél.

¹ Az OL. UC 83 : 109 jelzetű irat év nélküli! Korábban az 1670-es évekre datálhatónak tartottuk, de Benczédi László névazonosításai szerint az irat 1697. év őszén, közvetlenül a dél-zempléni felkelés leverése után készült.

Sáros-Patak oppidumban 416 személyről készült jelentés. Megoszlásuk:

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	24	12	12
II. elítélve	12	12	—
III. fogságban	10	4	6
IV. elbocsátva	18	3	15
V. kihallgatva	52	—	52

A szökésben levő 24 emberből *kényszerítve* csatlakozott 12, ebből 8 nemes — köztük egy kereskedő — és 4 szőlősgazda (kisebb-nagyobb szőlők, szántók birtokosai). *Önkéntes* felkelő 12 személy. Megoszlásuk:

nihil habens	6
vári hajdú	1
kapás	1
szőlősgazda	2
Szalontai György kapitány, szőlősgazda	1
Csobady János, Tokaj elfoglalója, szőlősgazda	1

Az elítéltek valamennyien *önként* csatlakoztak a kurucokhoz. Közülük nyolcat karóba húztak, négyet vasra verve elszállítottak. Megoszlásuk:

nincstelenek, köztük egy vári hajdú...	4
anabaptista iparos (szőlők)	2
szőlősgazda	6

A 10 fogva tartott kuruc közül *kényszerből* csatlakozott 6; egy nincstelen és öt szőlősgazda. *Önkéntes* felkelő volt 4:

vári hajdú	1
vári kocsis	1
rationista, vagyon nélkül	1
viceprovisor, vagyon nélkül	1

A vizsgálat után a fogságból 18 személyt elbocsátottak. Közülük *kényszerből* állt a kurucok mellé 15 ember: két vagyontalan — az egyikük Szegedy István loci notarius — és 11 szőlősgazda, továbbá Zathureczky István szolgabíró és Pataky István uradalmi provisor. *Önkéntes* felkelő 3 volt: egy nincstelen és két szőlősgazda.

„Praeter captivitatem existentes adjurati”: 52 személy. Vallomásaik szerint valamennyien *kényszerből* csatlakoztak a felkeléshez. Megoszlásuk:

nincstelen, köztük egy nemes	14
szőlősgazda	38

A vizsgálat során igen sokan védekeznek a *kényszerítés* tényével. Ujhely oppidumban pl. tömegesen hivatkoznak a vádlottak arra, hogy a bevonuló felkelők

erőszakkal eskették őket zászlóik alá, de ők, amint tudtak, megszöktek a kuruc seregtől.

Petrahó faluban csupán két személyt találtak bűnösnek. Mindketten *önként* csatlakoztak a kurucokhoz és mindketten nincstelenek; az egyik iparoslegény, a másik a bíró bérese.

Kis-Patakon összesen 85 személy ügyében folytatták le a vizsgálatot.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I—II. szökésben	26	15	11
III. fogságban	5	—	5
IV. elbocsátva	8	5	3
V. kihallgatva	34	—	34
Inhabitatores Scholae et Xenodochy Patak	12	7	5

A 26 elítélt, illetve megszökött kuruc közül csak 11-en hivatkoztak *kényszerre*: 4 nincstelen, köztük egy bíró és egy halász, 3 vári kapuőr² és 4 szőlősgazda. *Önkéntes* felkelő volt 15:

nihil habens, köztük két halász, egy kereskedő	7
● szőlősgazda	8

A fogva tartottak valamennyien azt hangoztatták, hogy *kényszerítve* álltak a felkelőkhöz; mind az öten nincstelenek, egyikük halász.

A fogságból elbocsátott 8 személy közül hárman *kényszerre* hivatkoznak: két nincstelen és egy szőlősgazda. Öten *önként* csatlakoztak a kurucokhoz: két nincstelen és három szőlősgazda.

A kihallgatottak (34 fő) ugyancsak kényszerítést hangoztattak, sőt négyen igazolták, hogy még kényszerből sem esküdtek fel a kurucoknak. Megoszlásuk: 11 nincstelen, 2 bizonytalan gazdasági helyzetű és 21 szőlősgazda.

Az „Inhabitatores . . .” megjelölésű csoportból (12 személy) öten — valamennyien szőlősgazdák — *kényszert* hoztak fel mentségül, míg heten *önként* álltak a felkelőkhöz.³ Közülük kettő nincstelen, öt szőlősgazda.

Csernahó faluban csak 3 megszökött kurucról tudunk, a helység többi lakosa azt bizonygatja, hogy csupán kényszerből vett részt a felkelésben. A 3 *önkéntes* felkelő közül egy nincstelen, kettő szőlősgazda.

Sátoralja-Ujhely oppidumban 23 embert vontak felelősségre. A többi kihallgatott nemes és jobbágy (számuk nincs megadva), kényszer alatt esküdt fel a kurucoknak és Tokaj alól hazaszökött. Valamennyien kegyelmet kaptak.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	22	21	1
II. elítélve	1	1	—

² Az egyik vári kapuőr „duas boves abegit secum”.

³ Közülük háromnak érdekesen alakult további sorsa; az első katona lett Pál deák óbester ezredében, a második a császári gabona-raktárba szegődött napszámosnak, míg a harmadik egy gazdatiszt bérese lett. Valószínűleg a további üldözés alól iparkodtak így mentesülni.

A szökésben levők között csak egy *kényszerből* csatlakozott nincstelen paraszt szerepel, aki egyébként a harcokban elesett. A többi 21 *önként* állt a kurucok oldalára: nincstelen paraszt 2, köztük egy béres, szőlősgazda 13 és nemes 6. Az elítélt kuruc tisztet, mint *önkéntes* felkelőt, a pataki német parancsnok megöléséért húzták karóba.

Komlóska helységben 8 személy ügyét vizsgálták ki.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	5	5	—
II. elítélve	3	3	—

Az I. csoport valamennyi tagja *önkéntes* felkelő: négyen nincstelenek, az ötödik szőlősgazda. II. A három elítéltet, mint *önkéntes* kurucokat, karóba húzták. Az egyik nincstelen jobbágy, a másik kettő szőlősgazda volt.

Nagy-Toronyán összesen 3 kuruc akad, a falu többi jobbágya azt bizonygatja, hogy fel sem esküdött a kurucoknak.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	2	2	—
III. fogságban	1	1	—

Mind a megszökött, mind a fogságba esett kurucok *önként* csatlakoztak a felkelőkhöz; egyikük nincstelen paraszt, a másik kettő szőlősgazda.

Kis-Toronyán 8 felkelő ellen indult eljárás, a többi paraszt kényszerített csatlakozásra és hazaszökésére hivatkozott.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	8	7	1

A hegyek közé húzódott felkelők közül csak egynek az esetében beszéltek a tanúk *kényszerről*. Ennek vagyoni helyzete ismeretlen. A többi 7 *önként* csatlakozott a kurucokhoz: öten nincstelen parasztok,⁴ kettő szőlősgazda.⁵

A kurucok leglelkesebb támogatóit, a patakiakon kívül, Erdő-Horvátiban találjuk. Itt 19 ember ügyében járt el a bíróság. Valamennyien *önkéntes* felkelők s nagyrészt még a kuruc támadás megindulása előtt átszöktek a lázadók táborába. Négyen elestek és többen megsebesültek közülük.

	Összesen	Önként	Kényszerből
I. szökésben	17	17	—
III. fogságban	1	1	—
IV. elbocsátva	1	1	—

A „szökött”, azaz a visszavonuló felkelőkkel távozó kurucok megoszlása a következő: nihil habens, köztük egy esősz, 5, szőlős- és juhos-gazda 9. A fogva tartott, illetve sebesülten elbocsátott két jobbágy szőlősgazda.

⁴ Az egyik földnélküli paraszt, Nyitrai János „pro futuro et perpetuo suo subdito liberavit ipsam”!

⁵ Egyikük Mako András kapitány, akitől 3 szőlőt koboznak el a kincstár javára.

Ha elhagyjuk a csupán kihallgatottak csoportját, nyolc helységben összesen 181 ember ellen jártak el a vizsgálat során. A felkelésben való önkéntes vagy kényszerű részvétel, továbbá gazdasági helyzetük szerint ezek a következőképpen oszlanak meg:

Önkéntes kurucok:

nincstelen paraszt	43
vári hajdú	4
uradalmi tiszt, iparos	5
szőlősgazda	61
nemes	9
	<hr/> 122

Kényszerből csatlakozó kurucok:

nincstelen paraszt	16
vári kapuőr	3
szőlősgazda	32
nemes	8
	<hr/> 59

A felkelésben részt vevők kétharmada önként állt a kurucok oldalára, a kényszer hatására velük sodródók aránya alatta maradt az egyharmadnak. Az *önkéntes* felkelők csoportjának felét a telkes jobbágyok adják, további egyharmaduk a nincstelen parasztok közül kerül ki. A vári hajdúk (30%) és a gazdatisztek, iparosok (4%) maroknyi csoportjai mellett elég jelentős a kismemesek aránya: 7,4%. A *kényszerítésre* hivatkozó, de utóbb aktív részvételért felelősségre vont kurucok több, mint fele ugyancsak telkes jobbágy, de a nincstelen parasztok súlya már kisebb (27,1%), mint az önkéntes felkelők között. A vári hajdúk csoportja kb. 5%-ra rúg, míg a nemesek aránya kétszer akkora (13,5%), mint az önkéntes kurucok soraiban.

Összegezve, az 1697. évi hegyaljai felkelés során a kurucokhoz csatlakozó parasztok döntő többsége a telkes jobbágyságból, a tehetős, sőt vagyonos parasztok közül kerül ki. A nincstelen jobbágyok nagy része ugyancsak a kurucok mellé állt. A mozgalomban komoly szerepet játszó vári hajdúk és uradalmi tisztok csoportja külön figyelmet érdemel, bár százalékos súlyuk nem jelentős. Érdekes, hogy a parasztokkal egy sorban felelősségre vont kisebb birtokos nemesek száma elég magas: 181-ből 17, a felkelők 9,4%-a! Az elemzéssel kapcsolatban még két szempontot kell felvetnünk: egyrészt azt, hogy a telkes jobbágy-ság és a nincstelen parasztság tömeges csatlakozásának a kuruc felkeléshez — bár nincs szó az egész jobbágyság megmozdulásáról — feltétlenül van osztály-tartalma; másrészt, hogy kérdéses, miként alakult volna a mozgalom társadalmi bázisa a továbbiakban, ha nem verik le néhány hónap alatt.

Benczédi László tanulmányának gondolatmenetével, mint már jeleztük, egyetértünk. A végvári katonaság szerepét vagy a kuruc mozgalom nemzeti szemléletének korábbi túlértékelését illetően éppúgy, mint a felkelésnek az anti-feudális mozgalom szempontjából való perspektívtávlanságát vagy a kuruc katonaság szemléletének korlátozottságát tekintve — mely az egyetlen kiutat a háború folytatásában látta — a szerző megállapításait helytállóan tekintjük.

Úgy érezzük azonban, hogy ennek a jelen formájában kissé túl éles kontúrokkal megrajzolt képnek akadnak ellentmondásos vonásai is. Az erre vonatkozó kritikai észrevételeink persze nem olyan súlyúak, hogy a szerzőtől meghatározott kép egészének helyességét lényegesen befolyásolnák.

Mindenekelőtt egy bizonyítalan meghatározás. A szerző a török uralom alatti toborzó-területről beszél. Feltehetően a *hódoltságra* gondol, ami nem tartozott kizárólagosan a törökhöz. A valóban török közigazgatású vidékekről ugyanis elképzelhetetlen, hogy idegen fegyveres erőbe hagyták volna soroztatni a parasztságot.

A kelet-felvidéki parasztság kuruc-várását az 1672. évben nemesak a gazdasági kizsákmányolás és az antikaticizmus magyarázza, hanem *németellenesség* is. A manu militari adóbehajtás, a terület közvetlen megszállása német katonasággal, azaz az állami elnyomó apparátus *kicserélődése* a német katonaságra feltétlenül széles körű németgyűlöletet váltott ki. Más kérdés, hogy ezt mennyiben lehet „nemzeti tudat”-nak tekinteni.

A parasztság általános támogatásán belül a *nincstelen jobbágyság* jelentős részének önkéntes csatlakozásában látnunk kell annak osztálytartalmát is, mégha az távolabbi perspektívában reménytelennek is bizonyult. Thököly későbbi állama ugyan rációfolt az ilyenfajta, formátlanul gomolygó paraszti illúziókra, de ez semmit sem változtat azon a tényen, hogy az 1672. év őszén önként csatlakozó szegénység fellépésében a helyzetük jobbrafordulását váró vágyakozás is szerepet játszott. Ezzel persze nem tagadjuk a zsold és a préda vonzó hatását, amit a szerző jogosan hangsúlyoz, csak annak kizárólagosságát vonjuk kétségbe.

A munka végleges formábaöntésénél fokozottabb figyelmet kellene szentelni azoknak a jelenségeknek, amelyek segítségével tisztázható lenne, miként vált a paraszti felszabadulás igénye konkrét követeléssé a kuruc mozgalomban, a Thököly-, illetve a Rákóczi-szabadságharc között eltelt 20 év alatt. Ebből a szempontból döntő jelentőségű a közbeeső időszak paraszti megmozdulásainak és gazdasági-társadalmi hátterének vizsgálata. Ehhez igyekeztünk a magunk részéről is hozzájárulni az 1697. évi felkelés paraszti támogatásának elemzésével.

ZIMÁNYI VERA

Benczédi László meggyőző és általam igen jónak tartott tanulmányában bebizonyította, hogy a Thököly-féle kuruc mozgalom tömegebázisában nem a paraszti jelleg volt a döntő, hanem a paraszti termelésből már korábban kiszakadt, önállósult katonaréteg, „vitélzõ rend” mozgalma nem akart s nem is tudott a parasztokat mozgósító, paraszti szabadságra irányuló programot adni. E kuruc seregek eltartása épp olyan terhes volt a jobbágyság részére, mint a császári csapatoké. Mindez magyarázza a parasztság jobbára passzív magatartását a mozgalommal szemben.

Az eddigi történeti köztudat a Thököly-mozgalmat a Rákóczi-felkelés egyenes előfutárának tekintette. Az újonnan megrajzolt kép azonban nehezen illeszthető bele abba a képsorba, melynek végigpergetése után a Rákóczi-szabadságharc elementáris erejű népi megmozdulása vetődik elénk. Véleményem szerint ahhoz, hogy az önmagában igen plauzibilis új kép eddigi ismereteink között megnyugtatóan elhelyezhető legyen, egyéb, a szerző által nem tárgyalt

összekötő láncszemekre is szükség van. Ehhez szeretnénk néhány gondolatot felvetni.

A XVII. század során a magyar társadalom paraszti és katonáskodó osztályában, ill. rétegében (a városi elemeket és a nemesség felsőbb rétegeit most itt teljesen figyelmen kívül hagyva) a következő, nagy vonalakban felvázolható, sokszor egymással ellentétes mozgású tendenciákat különböztetném meg:

1. Pozitív irányú gazdasági megerősödésen alapuló jelenség, hogy a parasztság vagyonosabb elemei kollektíve vagy egyénileg megváltják magukat a földesúri terhek egy része vagy egésze, mindenekelőtt a robot alól. (Makkai László egy még meg nem jelent tanulmányában foglalkozik a XVII. század második felében egyre növekvő számú taksás jobbágyok kérdésével.)

2. Ugyanekkor országszerte jelentős számú olyan paraszti termelést folytató települést, hajdútelepet találunk, melyben tulajdonképp szabadparaszti állapotú, vagy legalábbis jelentős kiváltságokat élvező, ennek fejében katonáskodásra kötelezett elemek élnek.

3. A végvári katonaság rossz ellátása, a zsoldfizetés gyakori elmaradása következtében sokfelé kialakult a katonatelepeknek olyan típusa, ahol e katonának — önmaguk és családjuk ellátására — bizonyos paraszti termelést folytatnak, földet és szőlőt művelnek, s gyakran magukhoz kaparintják a kocsmáltatás, húskimérés jogát, vámot szednek, malmot tartanak. Hogy e földesúri haszonélvezetek megszerzése mennyiben járt sikerrel, ez mindenütt a helyi erőviszonyoktól, a környező földesurakkal folytatott harc eredményességétől függött.

4. Végül kirajzolódik előttünk a mindenfajta termelőmunkából kiszakadt, zsoldhoz csupán rendszertelenül jutó, kóborló, önállósult katonaeletet élő „vitéz rend”, mely döntően a végházakból való elbocsátás után vesztette el megélhetési alapjait s immár a katonaelet öntörvényei alapján tartotta fenn magát.

Úgy gondolom, hogy a Thököly-mozgalomnak a fenti tendenciák közül egyedül a negyediknek vázolttal van szoros kapcsolata, ill. Benczédi tanulmánya alapján világossá vált, hogy a Thököly-mozgalom az önállósult katonaréteg felkelése volt. Igazat kell adnunk Benczédinek abban is, hogy ez a csoport a deklasszáció féltreismerhetetlen jegyeit hordozza magán. Egyben a XVII. századi társadalomban elfoglalt helyzetük, szerepük is magyarázza, hogy nem lehettek a paraszti szabadságtörekvések hordozói.

Ha bizonyos fő tendenciák egyre világosabbá is válnak előttünk, mindaddig messze vagyunk az egykorú társadalmi valóság hiteles rekonstrukciójától, amíg ezek arányát, az egyes jelenségek elterjedtségének általános vagy esetleges voltát nem ismerjük. Anélkül, hogy az arányok meghatározására jelen hozzászólásomban vállalkozhatnék, le szeretném szögezni, hogy csupán az első tendencia jelentette a kétségtelen társadalmi haladást, a „második jobbágyság” rendszerének gazdasági megerősödés útján való áttörését. Az összes többi (bár pillanatnyi szabadabb életlehetőséget biztosított a jobbágyságnak) hosszabb-rövidebb távon csak zsákutcának bizonyult, melyet szükségszerű visszaesés követett. A többi három tendencia (melyek alapvetően mind arra vezethetők vissza, hogy az ország, az uralkodó képtelen volt megfelelően fizetett hadsereggel gondoskodni a török elleni védelemről) az egykorú magyar társadalmi lét keserves nyomorúságából fakadt. A XVII. század utolsó negyedének magas állami adói és háborúi azután országos méretűvé tették a pusztulást, elszegényesedést, deklasszációt.

A XVII. század második felének taxás, szolgáltatásaitak pénzért megváltó jobbágyságait, továbbá a nagy földesúri és állami terhek miatt (a század utolsó negyedében az állami terhek váltak döntővé) a paraszti termelőmunkától elforduló elemeit látva, s a pusztatelleknek országsszerte hatalmas arányát vizsgálva messzemenő következtetést kell levonnunk. Úgy érzem, hogy a történetírásunkban a második jobbágyság nagy személyi kötöttségéről idáig élő kép a XVII. század második felében teljesen használhatatlanná válik. Bevallom, hogy azok a jobbágykötelezvények, reverzálisok, melyekkel egyes jobbágyok (rendszerint olyanok, akik valamely vétket követtek el) földesuruknak örök hűséget, „örökös jobbágyságot” fogadnak utódaikra is kötelezően, s megígérik, hogy híven fognak szolgálni, szolgáltatásaitak teljesíteni s nem fognak elszökni, — nekem mindig bizonyos fejtörést okoztak. Ugyanis általában nem tartalmaznak súlyosabb feltételeket, mint amelyekre az urbáriumok és az országos rendelkezések a többi jobbágyot is kötelezték. Idáig ez örökös jobbágyság kényszerű vállalásából általában a nagy személyi függőségre, megkötöttségre, kiszolgáltatottságra következtettek. Én megfordítanom e feltételezést: véleményem szerint a XVII. század második felében a „második jobbágyság” rendszerének hallatlan méretű fellazulásával találkozunk, olyan fokú tönkremenést, pusztásodást látunk, hogy a földesúr kénytelen engedni a robotoltatásból, kénytelen elfogadni a kisebb értékű pénzmegváltást robot helyett azoktól, akik erre képesek. (Hogy csak egy adatot mondjak a számtalan közül: 1698-ban a makovicei uradalom jobbágytelkeinek [durván számítva] 3/5-e pusztta, 1/5-e orosz papoké és soltészoké s így szolgálattól mentes, s csupán alig több mint 1/5-e szolgáló jobbágyoké!

A XVII. század általánosabb kérdéseinek vázolásától visszatérve a Thökölymozgalomhoz, úgy látom, hogy ez általános elszegényedés, deklasszálódás a magyarázata annak, hogy mindig nagyobb volt a kínálat zsoldosokra, mint a kereslet, s bárki ellen akart valaki katonákat fogadni, mindig sikerrel járt a toborzása, ha meg tudta fizetni őket.

Itt azonban szeretnék különbséget tenni a megtelepített, meghatározott szabadsággal rendelkező hajdúk, katonaparasztok és a deklasszált elemek között. Az előbbieket ui. nem zsolddal, hanem szabad földdel „fizették”, s nem egy-egy hadjárat bizonytalan idejére fogadták fel őket, hanem emberöltőkre. A zsoldos katonaelemek nem is akartak visszatérni a földhöz, míg a megtelepedett, katonáskodó parasztok kétségbeesetten védték földjüket és annak szabadságát, s amikor megszűnt a katonáskodás szüksége, megmaradt a föld, melynek szabadságát egyes hajdú-mezővárosok még a XVIII. században is több-kevesebb sikerrel tudták védeni.

Visszatérve kiinduló kérdésünkre: a Rákóczi-szabadságharcban résztvevő jobbágytömegek reményeihez, a harc fejében elnyerhető szabad föld várásához az előzményeket én nem a kuruc felkelések önállósult, a földtől már elszakadt katonarendjének a példájában látom, hanem a termeléssel, a földdel mindvégig kapcsolatban maradó katonáskodó parasztoknak a példájában.

MAKKAI LÁSZLÓ

A referátum mélyreható és fő eredményében meggyőző: el kell hinnünk, hogy a Thököly-szabadságharc paraszti támogatása döntően a nincstelen paraszti elemek zsoldos katonai szolgálatából állott. Az eredménynek magának megkérdőjelezése nélkül azonban két kérdés merül fel azokban, akik a XVII. század

második felének gazdasági-társadalmi fejlődésével több-kevesebb elmélyüléssel foglalkoztak. Az egyik: hogyan értelmezhető a parasztságnak ez a magatartása az általános gazdasági-társadalmi fejlődésből? A másik: mit látott meg és használt fel a thökölyánus társadalmpolitika a parasztság egészének akkori törekvéseiből? A kettő természetesen összefügg egymással. Újabb — még befejezetlen — kutatásaim arra a meggyőződésre vezettek (s ebben Zimányi Vera hozzájárulása csak megerősít), hogy a XVII. század derekán a királyi (s részben a török) terület parasztságának helyzetében és törekvéseiben a század első feléhez képest jelentős változás állott be, amennyiben megerősödött és tömeges jelenséggé vált az a korábban szórványosan mutatkozó tendencia, hogy a telkes parasztság különböző módokon pénzen váltsa meg a robotterheket. Az utat efelé a mezővárosok kollektív robotváltságai és a parasztból lett kisnemesek taxája mutatta. A XVII. század végefelé haladva egyre gyakoribb, sőt tömegesebb a taxáló parasztszám, akik természetesen a jobbmódú elemekből kerültek ki. A gazdaság aggodalmait s a nagyarányú (háborús eseményektől függetlenül is végbemenő) pusztásodás mutatja, hogy a taxás réteg szaporodásával párhuzamosan növekszik a nincstelenek száma is: a differenciálódás a két pólus felé tolja a parasztságot. Kézenfekvő, hogy a kuruc mozgalom elsősorban azokra a paraszti elemekre gyakorolt vonzást, amelyeknek nem volt mit veszteniük, sőt a katonaelet átmeneti egzisztenciát biztosított számukra. Ezt (lásd Thököly Haditanácsa) a békével elvesztették volna, s ezért háborúpártiak voltak, akárcsak annak idején Bocskai hajdúi, amíg telepítésük ügye nem tisztázódott. Első látásra a jobbmódú, taxás vagy a taxás állapot felé törekvő elemeknek az osztrák szoldateszka dúlásaitól eltekintve különösebb okuk nem volt a labanc helyett kuruc rendszert kívánni, mely utóbbi egyébként ugyanúgy megsarcolta őket, anélkül, hogy a felemelkedésnek vagy a további emelkedésnek valamilyen külön perspektíváját kínálta volna. Ebben a tekintetben tehát Benczédi felfogásának szélesebb társadalmi indokolása is adva volna, és szükségesnek látom, hogy az általa adott képet ezzel a szélesebb háttérrel is igyekezzék kiegészíteni.

Úgyanezekből a körülményekből lehet megmagyarázni a letelepült hajdúknak a thökölyánus kuruc mozgalommal szemben tanúsított ismert közömböségét is, s megfordítva a létbizonytalanságba került végváriak csatlakozását. Persze ezek csak igen nyers, elnagyolt vonalak és értelmezések. A magyar parasztság sokkal komplikáltabb képlet ebben a korban is, semhogy egynehány rétegre való bontásával minden problémáját meg lehetne érteni. Útalok itt a „nemzet, haza, honvédelem”-vitán elhangzott hajdú-referátumomra, amelyben kivételesen kedvező forrásadottságok alapján megpróbáltam elemezni a Sáros megyei parasztság különböző rétegeinek nagyon is sokféle magatartását a Bocskai-felkeléssel szemben. A Thököly-kor paraszttörténeti háttérét is csak részletekbe menő osztályanalízissel lehet igazán feltárni, ami természetesen nem egyedül Benczédi László feladata.

A másik kérdés konkrétan úgy vethető fel, hogy miért nem próbálta Thököly a Bocskaiéhoz hasonló telepítéssel bővíteni mozgalmának paraszti társadalmi bázisát. E tekintetben nem értek egyet azzal a véleménnyel, hogy Thökölynek nem állt rendelkezésére föld. Felső-Magyarországon volt elég pusztá telek és elkobzott birtok. Szerintem nem a lehetőség, hanem a szándék hiányzott erre. A politikai történet terére tartozó magyarázattól — mint illetéktelen — tartózkodok, inkább azt a kérdést vetem fel, hogy megnyilvánult-e ilyen irányú nyomás a parasztság részéről felfelé. Ez nyilván attól függ, hogy a szegény-paraszti katonaelemek a termeléstől való elszakadásnak mennyire előrehaladott

stádiumában voltak: egészen más e tekintetben egy kisközségi zsellér, mint egy nincstelen napszámos vagy éppen csavargó esete. Ez is indokolja tehát a minuciózusabb osztályanalízist. Mindenestre tudni kell, hogy Boeckai hajdúi sem óhajtották egyértelműen a letelepítést, nagyrésztük a háború folytatásában látta jövőjét, s a kezdeményezés a termelésbe való visszatérésükre döntően felülről jött. Úgy ahogyan az *nem* történt meg Thököly esetében. Miért? — a politikai történet terén eldöntendő kérdés.

Befejezésül csak annyit, hogy — mint általában a referátum fő tételeivel — egyetérték a kuruc mozgalomnak éles kettéosztásával és a Rákóczi-kor külön jellegének hangsúlyozásával. Ekkor ugyanis már nemcsak a szegényparasztság, hanem az egész parasztság törekvései is szerepet játszanak a mozgalomban, s nyilván a termelésben közvetlenül érdekelt (ezek közt a Habsburg-abszolútizmustól a sérelmek tömegét szenvedő) paraszti elemek törekvései nyilvánulnak meg a hajdúszabadság követelésében.

HECKENAST GUSZTÁV

A referátumot rendkívül érett, alapos munkának, eredményeit időtállóaknak tartom. Mivel annak a monográfiának a kidolgozása, amelynek lényege itt vitára került, szükségszerűen még hosszabb időt vesz igénybe, és tapasztalataink szerint az elkészült monográfia kiadása még több időbe telik, javaslom, hogy Benczédi referátumát közölje a Történelmi Szemle és egyúttal ismertesse ezt a vitát is. A Thököly-kérdés érdekli a széles közvéleményt; illő, hogy új eredményeinkről gyorsan tájékoztassuk.

A vitában felmerült két kérdéshez szeretnék hozzászólni.

1. N. Kiss István rendkívül értékes adatokat ismertetett a sárospataki uradalomban a kuruc felkeléshez esatlakozók vagyoni állapotáról. Adataiból kitűnt, hogy jómódúnak látszó emberek, szőlősgazdák is szép számmal álltak kurucnak. Hogy ezt milyen egyéni indokok alapján tették, az adott esetben nem lehet megállapítani. Egy szempontot szeretnék fölvetni analógiaként. A Rákóczi-szabadságharc kezdetén egyes vashámortulajdonosok (Czelder Orbán, Szabados Tóth Márton, Stempel István) szintén katonának álltak, s Czelder brigadérosságig, Szabados Tóth strázsamesterségig vitte a tiszti ranglétrán. Ezek közül a látszatra jómódú emberek közül Szabados Tóthról tudjuk, hogy állandóan adósságokkal küzdött, Stempel pedig éppen a szabadságharc előtti években vesztette el adósságai miatt tiszolci hámorát. Lehetséges tehát, hogy a kurucnak állott szőlősgazdák egy részének jómódja is csak látszat, s anyagi problémáik elől kerestek ilyen módon valami kiutat.

2. Thököly politikai koncepciójának megítélésénél fölvetődött az a szempont, hogy Boeckai letelepítette hajdúit, Thököly viszont nem telepített kurucokat. Ez tény. De föl szeretném hívni a figyelmet a két felkelő vezér helyzetében fennállott különbségre. Boeckai fejedelemségét a bécsi udvar elismerte, vele béketárgyalásokat folytatott, s Boeckai problémája az volt, hogy hogyan tud szépszerével megszabadulni a Bécesel való kiegyezését veszélyeztető hajdúktól. Thököly fejedelemségét ezzel szemben Bécs nem ismerte el, eredményes kiegyezést ígérő béketárgyalásokat vele nem folytatott, Thököly számára tehát nem a katonáitól való megszabadulás, hanem éppen minél több katona fegyverben tartása volt a probléma.

BENDA KÁLMÁN

Benczédi kutatásait fontosnak tartom és a referátumában elmondott eredményei igen nagy jelentőségűek. A dolgozat első kísérlet, méghozzá sikeres kísérlet, Thököly vitézljő rendje társadalmi összetételének és osztályhelyzetének, a parasztsággal való kapcsolatainak megrajzolására, s ezen keresztül a fölkelés társadalmi bázisának és politikai elképzeléseinek körvonalazására. A szerző éveken át végzett levéltári kutatásai során roppant gazdag és sokoldalú tényanyag birtokába jutott, finom megfigyelései, mélyrehajtó elemzései, megállapításai mögött az adatok aranyfedezete áll. Benczédi eredményei, a lényegyet illetően meggyőzők és jelentőségük túlmutat a Thököly-fölkelés problémáján, hiszen sok tekintetben azonos kérdések merülnek fel a magyar történelem korábbi szakaszában is, a Bocskai-szabadságharc idejétől kezdve, ahogy erre a vitában már több utalás is történt.

A vitézljő rend jövőjére vonatkozó egykorú tervekről, a Thököly és Bocskai elképzelései, sőt cselekvései közt ezen a ponton megmutatkozó különbségekről már többen szóltak előttem. Amit mondtak, abban igazuk van, s különösen figyelembe kell venni Heckenast Gusztáv megjegyzését: más volt a közjogi helyzete Bocskainak és más Thökölynek. Bocskai hajdúi és Thököly vitézljő rendje közt nagyon sok a rokon vonás, akár társadalmi összetételüket, akár osztályhelyzetüket, akár törekvésüket vagy tudatukat nézzük. De rokonság, sőt erős azonosság fedezhető fel a két kor róluk alkotott nemesi közvéleményében és a velük kapcsolatos, úgy is mondhatnám, ellenük irányuló nemesi törekvésekben is. Benczédi, de a vitában felszólalók is mintha úgy vélnék: a nagyjából azonos közös kérdésre, — arra, hogy mi történjék a hajdúkkal, ill. a vitézljő renddel a háború befejezése után — Bocskai és Thököly kora ellenkező választ adott. Az első a szabadparaszti kiváltságokkal való letelepítésben, a másik a zsoldos elemmé szervezésben látta a megoldást. Ez a megfogalmazás rendkívül leegyszerűsíti a helyzetet, a valóság az, hogy már 1606-ban mindkét lehetőség fölvetődött és a nemesség már Bocskai korában olyan megoldást kívánt, mint Thököly idején. 1605—1606-ban a hajdúkat legszívesebben visszakényszerítették volna a jobbágyi sorba, földesúri fennhatóság alá. Miután azonban ennek irrealitását a nemesség maga is látta, a végvárakban akarta alkalmaztatni őket, zsoldosként. A telepítést Bocskai az országgyűlés és a nemesség ellenére vitte keresztül, s ahogy ma tudjuk, ebben a munkájában alig néhányan támogatták. Még egyik legközvetlenebb munkatársa, Illésházy István is ellene volt ebben a kérdésben. 1606. december 24-én, tehát egy évvel a nagy hajdútelepítés után, Illésházy ezt írja a fejedelemnek: „Az hajduk leszállításáról is sokszor irtam Felségednek, szólottam is, hogy idején-korán hozzákezdjen Felséged, főképpen [miután] bizonyosok levénk benne, hogy elvégezők az békességet a római császárral, s tudván immár, hogy az török is kívánna és kéri az békességet. [...] Az mint azelőtt is sokszor mondtam, sokszor meg is irtam Felségednek, hogy ezeknek leszállításának nincsen bizonyosb és jobb úta, hanem ez, hogy az végházakba szállítsák őket, fizetésre. Minthogy pedig [a bécsi békében] azt végeztük, [hogy] minden végházba csak magyar legyen, ezeknek nagy része és a jova mind bele takarodott volna, az alábbvalóját, sok kocsist, pásztorokat, gyermekeket könnyebb volna leszállítani.” (Országos Levéltár. Zichy család levéltára, 81 NB fasc. 217. sz.) Azaz: a szervezett, öntudatos része a katonaságnak kerüljön zsoldosként a végvárakba, a megmaradt részt aztán könnyebb lesz a jobbágy-sorba visszakényszeríteni. Lényegében azonos ez az álláspont azzal, amit Thököly

is képviselt. Hogy a szabadparaszti közösségben való letelepítés gondolata Thökölynél is fölmerült, arra céloz Benczédi, — hogy azonban ezt a megoldást végül is elvetették, abban nemcsak Thökölynek Heckenast által említett politikai helyzete játszhatott közre, hanem a felkelés vezérkarának nemesi szemlélete is. Azt gondolom, ezen a ponton a lehetőségekhez képest tisztázni kellene Thököly személyes véleményét és álláspontját.

Thököly elképzelése tehát az volt, hogy a háború befejezése után a vitézljő rend hivatásos, zsoldos katonaságként éli tovább az életét. Zömük nyilván a végvárakba került volna, egy részük talán mezei hadként a várak körül száll táborba. A terv társadalmi vonatkozásait most nem érintve, felvetem a kérdést: reális volt ez az elképzelés? A XVI—XVII. század egyik legnagyobb pénzügyi problémája a végvárak és a végváriak költségeinek előteremtése volt. Bocskait is részben az a megfontolás készítette a Habsburgokkal való megegyezésre, hogy török támogatással a győzelmet talán kivívhatja Béccsel szemben, de az elpusztult Magyarország nem fogja tudni a végvárakat fenntartani, s a harc hasznát végül is a török látja. Hadd idézzem a már említett Illésházy levélből az erre vonatkozó részt, amely egyébként tudomásom szerint az egyetlen eddig előkerült számszerű kimutatás ebből az időből a végvárakkal kapcsolatos költségekről. „Senki ne gondolja azt, hogy az magyarországi végházak megtartása kicsin dolog legyen. 1587. esztendőben az császár minden végházakat megíratott, [hogy] mennyi nép vagyon benne és mennyi pinz megyen reájok. Én voltam egyik főkommisszárius benne. Találtatott azért Tótországtaul fogva Erdélig fegyveres lovas 210, archibusier 430, lancknecht 4489, huszár 4975, magyar gyalog 6620. Ezekre egy hónapra ment 83 700, esztendeig 1 000 871 [forint]. Ennyi ment az végházak ordinárius fizetésére. Immár por, glóbis, építés és egyéb extraordinárius költségekre mennyi ment, [nem is számolom], örömet akarnám látni, Magyarország jövedelméből ki tudná kivonni az tizszer való százezer forintot. Az szomszéd provinciák s országok sem győzték eltartani fizetéssel, nem hogy mi tarthatnók el. [...] Az szegén ember siralmával végházakat tartani nem körösztvény dolog, sem állandó, sem lehető.” Thököly korára a királyi Magyarország területe még kisebbre zsugorodott. Ami probléma volt 1606-ban, fokozottan probléma kellett hogy legyen az 1670-es években.

Ez átvezet bennünket a török problémához. Benczédi kiemeli ennek jelentőségét, tudjuk, az egykorúak érvelésében meg éppen középponti helyet foglalt el, s Benczédi egy adata azt igazolja, hogy nem alaptalanul. Benczédi ugyanis megállapítja, hogy Thököly seregének legfőbb utánpótlási területe a Várad—Debreccen közötti hódoltsági sáv volt, ahonnan ezerszámba toborozhatták a katonát. Ennek a magyarázata nyilván az, hogy Várad eleste után ezen a területen megnehezedett a földművelés és az állattenyésztés egyaránt, a török, tatár, sőt részben magyar végváriak portyái az életet is bizonytalanná tették. Ez a parasztság valóban a deklasszálódás útjára került, s érthető, ha szívesen vállalta a katonasorsot, csak hogy szabaduljon ebből a helyzetből. Ilyen körülmények között viszont elképzelhetetlen, hogy ez a katonaság né lett volna élesen törökellenes (ahogy tudjuk, Bocskai idejében a hajdúk is azok voltak). A kérdés most már az: abban, hogy a fölkelés folyamán a nemesség, majd a parasztság jó része is egyre inkább elidegenedik a kuruc vezértől, sőt szembe fordul vele, mennyire volt része annak, hogy Thököly egyre jobban a török karjába vetette magát.

Benczédi referátumából kiderül, hogy a Thököly-fölkelés végső soron sem a társadalmi, sem a politikai kérdéseket nem tudta megoldani. Ebből viszont az következik, hogy kezdeti lehetőségek és remények ellenére, 1681 után a föl-

kelés zsákutcába szorult, nem volt kiút belőle. Ha mindezt Benczédi is így gondolja, néhány összegező mondatban helyes volna: ha megmondaná. Ugyanakkor az olvasó rövid választ vár arra is, hogy a dolgok ilyenét alakulásában mennyi irándó a körülmények és mennyi Thököly egyéni számlájára.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A Thököly-felkelés története — minden látszat ellenére — eddig egyik legmostohábban kezelt témája volt a magyar történetírásnak. A polgári feldolgozások sokat emlegették, de történetének érdemleges feltárására egy évszázadon át alig tettek valamit. *Angyal Dávid* gondos Thököly-életrajza 1888-ban jelent meg, de a szerző minden igényessége ellenére, még a Thököly életútjára vonatkozó tények összegyűjtésében sem adhatott teljes egészet. Nem folytatta azt a társadalmi elemző módszert sem a kor feltárásában, melyet *Pauler* kísérelt meg az 1672-es bujdosó támadásról írott tanulmányában, s nem adott impulzust a korszak további széles körű tanulmányozására. Seregével láttak napvilágot a kisebb-nagyobb — sok esetben csak kuriózumokat tartalmazó — forrásközlemények és cikkek, s bár tanulmányok sora tárgyalta a „kuruckor” egy-egy mozzanatát, de a rendszeres forrásfeltáró munka nem indult meg, s a kor monografikus feldolgozása is elmaradt. Általánossá vált a Thököly-felkelést a vezetők, főleg Thököly életén átszűrve látni, életútjával azonosítani. Ebből a biografikus szemléletből egyedül *Zsilinszky Mihály* próbált kitörni a korszak vallási kérdéseit tárgyaló részlettanulmányaival. Eredményei időtállóak, önmagukban nagy jelentőségűek, de az egész korszak összefüggéseibe ágyazva eltorzították az arányokat; a vallási sérelmek mozgósító ereje reális súlyánál — ami nem kevés —, jóval nagyobbnak, szinte egyedülvalónak tűnt fel.

A századforduló után a részlettanulmányok és cikkek sora megritkult, a Thököly-felkelés történetéről általában a Bocskai-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc egyes mozzanatainak alapján alkottak képet oly módon, hogy a kiragadott mozzanatokot Thököly korára is érvényesnek találták. Ez annál inkább megtörténhetett, mert hiányzott a forráskiadványok és monográfiák kontrollja. A felkelés társadalmi jellegéről különösen hiányos és ellentmondásos kép alakult ki a polgári történetírásban. Thököly Imre alakja mögé a nemesi osztályt vetítették, a vallási sérelmek pedig — mivel az ellenállás gócpontjai legvilágosabban a felvidéki városokban tüntek fel — az evangélikus városi lakosság érdekeit sejtették. Mindez együttvéve arra vezetett, hogy a Thököly-felkelés a Habsburg-ellenes harcok leghomályosabb mozzanata maradt, s rendkívül kedvező táptalaja volt a romantikus túlzásoknak s ferdtéseknek.

Benczédi a korszak feltárására a legnehezebb, de egyben leginkább célra vezető utat választotta: félretolta az életrajzi, politikai-történeti vagy a részletkérdéseken át történő megközelítési módozatokat, s az egész korszakot társadalmi bázisán át, a résztvevő tömegek indítékainak megragadásával kívánja a történetírás látószögébe állítani. Vállalkozását az előmunkálatok és forráskiadványok hiányán kívül rendkívül megnehezíti maga a korszak túlfűtött, bonyolult volta. Zsúfolt hadiesemények útvesztői között, az erőviszonyok szinte napi változásaiban kell társadalmi osztályok és rétegek magatartását megvizsgálnia s a fejlődés távlatában mérlegelni akkor, amikor a közvetlen életveszély árnyékában máról holnapra éltek a falvak.

A nehézségek ellenére Benczédi máris olyan eredményeket tud felmutatni, amelyek megbízható alapjai lesznek a Thököly-felkelés monografikus feldolgozásának. A résztvevők legszemélyibb érdekeiről valló, nagy mennyiségű, eddig érintetlen levéltári anyagot mozgató meg, s minden korábbi ismereteinket túlhaladva, társadalmi mélységeiben sikerült megközelítenie a korszak történelmi valóságát. Leszámolt a Thököly-felkelést a nemesség nemzeti szabadságharcának feltüntető köznemesi-romantikus felfogással, de nem esett a népi romantikus felfogás túlzásaiba sem. Bebizonyította, hogy a parasztságnak a Thököly-felkelés kibontakozásában korántsem volt olyan nagy szerepe, mint a Rákóczi-szabadságharc megindítása idején, s a felkelés alatt is a paraszti osztályharc *közvetlen* megnyilvánulásaival alig számolhatunk.

Meggyőző érvekkel fejtegeti, hogy a Thököly-felkelés harcosainak tömegét mindvégig az elbocsátott végbeliek, hivatásos katonák alkották. Kutatómunkájának ez az eredménye túlnő a felkelés másfél évtized közé zárt keretein és eseményein. A törökellenes háborúk során felgyülemlett katonáskodók csoportjai, a végvári népek, a szabad katonák rétege a XVII. század egész folyamán a társadalmi mozgalmak keresztútján foglal helyet. Bármely vidékét akarjuk megközelíteni a XVII. század történetének, a végbeliek, fegyveres népek jelenlétével számolnunk kell, sőt ha nem akarunk lemondani a társadalmi valóság összefüggéseinek megismeréséről, kerestül kell vágnunk magunkat e rendkívül problematikus társadalmi réteg vizsontagságos történetén. Benczédi a kutatás eddig meg sem közelített mélyfúrásai alapján páratlan gazdag és színes anyag birtokában alkotott képet e katonaréteg jellegéről és történelmi szerepéről. Mégis az a kép, amely e katonarétegek alapvető jellemvonását főleg a deklaszálódásban, a termelőmunkából kiszakadt életformában mutatja meg, amely jelentős mértékben a háborús állapotok belső automatizmusa következményének tekinti e rétegek létét — úgy véljük —, erősen egyoldalú. A deklaszálódás, a zsoldszellem, a lakosságot kielő pusztító-prédáló jelleg egyik fontos vonása a kor katonájának. De csupán az egyik jellemvonása, melynek egyenítő erejéből már az a tény is sokat elvesz, hogy mindez a kor minden katonájára, Európa valamennyi csataterén harcoló seregére jellemző. Elgondolkoztató viszont, hogy — eddigi tudomásunk szerint — a deklaszálódás Magyarország fegyvertfogó népeinél soha nem ölt internacionális méreteket; nálunk hiába keresünk példát az Európa valamennyi csataterét végigküzdő, valamennyi urát végigszolgáló zsoldoskarrierekre, amelyekben viszont meglehetősen gazdag a korszak. A magyarországi hadinép nem ütötte volna meg a harei felkészültség követelményeinek korabeli nyugati mértékét? A török segédesapatok martalócai között nem volt ilyen mércé, mégis nincs tudomásunk róla, hogy a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség területéről számottevő csoportok álltak volna a félhold szolgálatába. A deklaszálódással szemben itt bizonyos megkötő erőkkkel kell számot vetnünk. E megkötő erőt öntudatlanul azok a tényezők hívták életre, amelyek a várőrségek lezüllesztését okozták: a várak fenntartásáról lemondó főnemesség, a hadiadóiban részt nem vállaló nemesség s mindezen fölül a Habsburg államhatalom. Bécs törekvése a korszerű zsoldos hadsereg kiépítésére, a maga tehetetlen uralkodóinak s korrupciós tisztviselőinek hálójában, maga is akadályává válik az olyan katonaság kialakulásának, amelyet semmi közvetlen szál nem fűz a környezethez s a társadalomhoz, amelyből jött. Az éllátatlan, zsoldjára évekig hiába váró végvári katonaság rákényszerül, hogy a környék falvaiból éljen, de a környék hamar kimerül, s meg kell találnia az eredményesebb modus vivendit. A várat környező vidékből telket, szántót, réteket biztosít magának. Az elmaradt vagy elő nem

teremthető zsold fejében, mintegy annak pótlására földeket kap, elnyeri ideiglenesen vagy állandóan a bormérés, mézszárszék tartás jogát, szőlőt nevel és dézsmamentesen szüretel. Természetes, hogy ezekkel a kiváltságokkal nem élhet a végvárok népe általánosan és háborítatlanul. De a tendencia a végvárakban és a katonáskodó helységeknél mindenütt megfigyelhető. A szlavóniai végek hadinépe marhával, a Hunyad megyei várkatonaság sóval kereskedik, a dunántúli végvárakban akár magyar, akár német az őrség, a vámmentességet, a vámszedés, a szabad szőlőtermesztés jogát egyaránt igényli. A várak és a környező feudális világ között a majorkodás, kereskedés kérdéseiben az egész évszázad folyamán szikrát vet a harc, sőt sokszor a közkatonaság saját, a végváriak kiváltságát magának kisajátító kapitányával is szembekerül. Figyelemre méltó küzdelem ez, melyet a kardforgatás és kopjavesítés mesterei a paraszti-polgári életforma mezején vívnak. S talán még inkább vérre menő, mint a hadiprobák. A polgári szemlélet öröksége volt, hogy korábban e réteg erőnyeit — de csak a fegyverforgatásban megmutatkozó erőnyeit — láttuk. Ugyanilyen, de ellenkező előjelű túlzás lenne e rétegen csak a deklasszálódás jegyeit látnunk. A végvári katonaság majorkodásáról éppen Benczédi egy korábbi forrásközleménye tudósítja — szinte előzmények nélkül — történetírásunkat. Pedig nagy jelentőségét mutatja, hogy 1703-ban e volt katonarétegek elsőnek állnak Rákóczi zászlója alá, s mindezeket a közben elvesztett kiváltságaikat olyan tudatosan és nagy intenzitással eleve-
nítik fel, hogy a feudális keretek közé felépülő kuruc államnak egyik legnagyobb gondja lesz. Történelmi perspektíváját nehéz lemérni, hiszen „kifutási ideje” nem volt, de tudjuk, hogy a végváriak helyenként fölébe kerekedtek a környék nemességének, nem parancsol felettük a megye, önállóan bíraskodnak, menedéket adnak szökött jobbágyoknak, s maguk szabják meg az árakat. Kétségtelen, hogy e majorkodó, merkantil jegyeket viselő végvári életformában olyan eredmények akkumulálódtak, amelyekért a mezővárosok és az árutermelésbe kapcsolódó jobbágyok is harcoltak uraikkal szemben. Anélkül pedig, hogy jelentőségét eltúloznánk, azt is számba kell venni, hogy a jövőre — a háború befejezésének vagy a szolgálat megszűnésének idejére — a katona-szőlő, a szabadon birtokolt telek valóságos ugródeszka a szabadparaszti életforma felé. Úgy véljük, hogy Thököly hadinépének megismerésében is előbbre jutunk a végvári katonaság ilyen jellegű társadalmi kötöttségeinek megvizsgálása során.

Hiszen a fegyveres erő, ha csupán a zsoldért szolgál, ha nincsenek társadalmi kötöttségei, akkor csupán eszköze és nem társadalmi bázisa egy meghatározott mozgalomnak. Benczédi jelenlegi koncepciójában olyanféle ellentmondást látok, hogy a Thököly-felkelés alapvető társadalmi *bázisát* helyesen határozza meg a volt végvári katonaságban, de e katonarend jellegét olyan jegyekben keresi, amelyek alapján csupán *eszköze* lehet az egy más, számára szinte közömbös társadalmi réteg érdekében folyó küzdelemnek.

Ezt az ellentmondást az 1681-es országgyűlés jellemzése még inkább elmélyíti. A XVII. század során a példák serege bizonyítja, hogy a megyék, a szomszédos egyházi és világi földesurak saját hatalmukat, gazdasági tevékenységüket féltik a végvári katonaság gazdálkodásától és hatalmától. De összeütközésbe kerülnek a végbeli népek a Habsburg-állam monopóliumokat állító és árusító, a kereskedelem jogát kisajátító politikájával is. Az államhatalom és az uralkodó osztály érdeke a végváriakkal szemben közös: vissza kell szorítani a várfalak mögé, kivetni kiváltságaiból, zsolddal regulálni, engedelmességre hajtani. A császár, amikor elbocsátotta a végek magyar katonáinak ezreit, nemcsak pillanatnyi létalapjaiktól fosztotta meg őket, hanem számos elért kiváltságtól

és lehetőségtől is elszakította a vitézeket. Az 1681-es országgyűlés egyik központi kérdése a végvárak állapota s a katonaság ellátása. A végzések azonban egyértelműen a nemesség és a feudális állam érdekét tükrözik a vitézlő rend érdekeivel szemben. Kimondják, hogy a katonák nem élhetnek a kocsáltatás, mézárszék tartás jogával, bíraskodhat felettük a megye, borral nem kereskedhetnek, s a várak építése csak a „földesurak károsodása és jövedelmük csökkenése nélkül” történhet.

Annál inkább figyelemre méltó ez a jelenség, mert ugyanekkor az országgyűlés a merkantil tevékenységet folytató nemesség érdekében számottevő engedményeket tesz: kimondja, hogy a nemesség borai és majorsági marhái harmincadmentesek, megszüntetik a gabona és egyéb élelmiszerek felvásárlásának monopóliumát, s megnyitják a magános marhakereskedelem előtt a buccarini kikötőt. Tudjuk, hogy az új nádor, Eszterházy Pál később is azt az elvet képviseli, hogy „földműveléssel, házbirtoklással ne foglalkozzanak a katonák”. Kétségtelen, hogy ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy az országgyűlés a nemességet kielégítette, a vitézlő rendet pedig nem.

Korainak tartom tehát a katonaság 1681-es magatartását csupán valami „öncélúvá vált háborús akarat”-ra visszavezetni. A vitézlő rendnek itt a termelő munkához, jövedőbeli megélhetéséhez, a várak feudális környezetétől való függetlencdéséhez fűződő érdekei forognak kockán. S ezzel visszaérkeztünk vitánk kiindulópontjához: a vitézlő rend alapvető jellegének megítéléséhez. Benczédi szép egységbe igyekszik foglalni a deklasszáció és felszabadulás mozzanatait, de elhibázott lenne a kettő között egyensúlyt keresni. Benczédi is látja ezt s a deklasszációt, a termelésből kiszakadtságot, mintegy elidegenedettséget mutató jellemvonásokat részesíti előnyben. Az 1681-es országgyűlés ugyancsak arra mutat, hogy éppen fordított a helyzet: a termeléshez fűződő kapcsolat határozzák meg a réteg alapvető magatartását. A deklasszáció, a préadászellelem, militaris érdek inkább járulékos jelenség, bármennyire színes és gazdag variációkban jelentkezik is egyedeiben és korszakonként. A végváriak gazdálkodása az a terület, ahol — véleményem szerint — a jobbágyi osztály érdekeivel való kapcsolatokra is esetleg új összefüggések tárhatóak még fel.

BARTA ISTVÁN

Benczédi László munkájának eredményei sok szempontból párhuzamba állíthatók az 1848/49-i parasztp probléma kutatásának tapasztalataival. Szükséges hangsúlyozni, hogy a nemzeti felkelések paraszti támogatásának intenzitása a Benczédi által felsorolt kritériumok mellett attól is függ még, hogy a mozgalom sikeres, vagy balsikeres szakaszában van-e. Az „elsőízbeni megjelenés”-hez fűzött megállapításokkal kapcsolatban tudni kell azt is, hogy a parasztságon a háború elhúzódása esetén mindig a csalódás és kiábrándulás lesz urrá, még olyan esetben is, mikor tisztában van azzal, hogy a harc sikere a parasztság érdekeit is szolgálja. A parasztság kiábrándultsága nem lehet mércéje az ügy haladó vagy retrográd voltának. Hasonlóképpen óvatosságra van szükség a felkelés szegényparaszti támogatásából, a gazdagparaszt-ellenesség kétségtelen jeleiből levonható következtetésekkel kapcsolatban is. A haladó társadalmi mozgalmak tömegbázisának kutatásánál nem szabad csupán azokra a rétegekre korlátoznunk figyelmünket, amelyek az ügyért készek a barrikádokra is menni. A fegyveres harcot minden korban azok a rétegek vállalják

a legkönnyebben, amelyeknek nincs veszteni valójuk, s amelyek számára még a katonáskodás is a teljes létbizonytalanság nyomorúságából való kiemelkedést jelenti. A gazdagodó árutermelő parasztság azonban — mint ahogy nyugaton a gazdagodó polgárság — a tőkés fejlődés lehetősége szempontjából fontos réteg; számára nem a nyomorból való kiemelkedést, hanem a jómód mellé a társadalmi, jogi felemelkedést, a további gazdagodás lehetőségét jelentheti a mozgalom sikere, s ezért, ha nem is vérével, de rokonszenvével és anyagi erejével támogatja azt. A katonáskodás terhét a gazdag-paraszti rétegek 1848/49-ben is áthárították a szegényparasztoakra, s a népfelkelésből is igyekeztek kihúzni magukat, a szabadságharc érzelmi és anyagi bázisát mégis az országnak az a területe jelentette, amelyen a jómódú, félszabad állapotba emelkedett paraszti réteg a legerősebb volt. Meggondolandó tehát, hogy ezt a réteget a katonáskodásban való részvétel hiánya miatt egyszerűen kizárjuk-e azoknak a rétegeknek a sorából, amelyek a haladó társadalmi mozgalmak bázisát képezik. Meg kell azonban azt is állapítani, hogy az analógiák és párhuzamok ellenére is nagy a különbség a korábbi függetlenségi mozgalmak és az 1848/49-ben tetőződő mozgalom között; a Benczédi által kifejtett problémásor a polgári-liberális reformmozgalom kibontakozásával magasabb szinten fűződik tovább, s a paraszti támogatás megléte, célja, tudatossága, mérete mind függvénye lesz annak a körülménynek, hogy a mozgalom a jobbágyfelszabadítást, ha többé-kevésbé korlátozottan is, de világosan zászló járja tűzi. A megvitatott referátumról egészen véve az a véleményem, hogy Benczédi László kutatásai egyre jelentősebb eredményeket ígérnek; munkája teljes elkészülte elé joggal tekinthetünk nagy várakozással s jó lenne, ha az Intézet a még szükséges kutatások elvégzéséhez akár a határidők módosítása árán is a legmesszebbmenő segítséget nyújtaná neki.

BENCZÉDI LÁSZLÓ VÁLASZA A HOZZÁSZÓLÁSOKRA

Mindenekelőtt szeretném megköszönni az elhangzott hozzászólásokat, az elismerő szavakat csakúgy, mint a kiegészítő és bíráló észrevételeket. A vita igen tanulságos volt a számomra: egész sor olyan szempontra hívta fel a figyelmet, amelynek érvényesítése, úgy érzem, a Thököly-kori társadalmi kérdések további tisztázódását segíti elő. A felvetett szempontok közül válaszomban csak azokra kívánok kitérni, amelyek megítélésem szerint munkámhoz általános módszertani tanulságként szolgálnak, illetve azokra, amelyekkel nem értek mindenben egyet.

A referátumomba foglalt történeti kép legfőbb problémájára, úgy érzem, *Makkai László* tapintott rá hozzászólásában, aki az alapvonalakkal való egyetértése mellett arra mutatott rá, hogy ezt a képet még tágítani, szélesíteni kell. Kapcsolódva *Zimányi Vera* (és részben *Barta István*) hozzászólásához is, szeretném leszögezni: magam is érzem, hogy a Thököly-kor társadalmi problematikáját mélyebben kell beágyazni a XVII. századi magyar társadalomtörténet hallatlanul bonyolult és sokrétű problematikájába, figyelembe véve mind a nemesi, mind a paraszti társadalom gazdasági, társadalmi és jogi szempontból erősen differenciált voltát. Jelen munkabeszámolómban, az adott keretek között, a Thököly-kor központi jelentőségű társadalomtörténeti kérdésének, ti. a paraszti katonáskodás legáltalánosabb indítékainak, motívumainak és körülményeinek exponálására és — önmagában, elismerem, még kissé zárt — kifejtésére törekedtem. Készülő munkámban szeretnék majd sort keríteni a szélesebb össze-

függések felvázolására, s ehhez Makkai, Barta és Zimányi hozzászólása egyaránt rendkívül hasznos szempontokat adott.

A másik problémákör, amelyben a hozzászólások, úgy érzem, új és előremutató szempontokat vetettek fel, az a hajdútelepítés kérdése, illetve azoknak a részben egyező, részben eltérő vonásoknak a problémája, amelyek egyrészt Bocskai, másrészt Thököly viszonyát a katonasággal meghatározták. *Benda Kálmán* hozzászólása megerősített abban a feltevésemben, hogy Bocskai sok szempontból hasonló nehézségekkel találta magát szemben a hajdúkérdésben, mint Thököly a maga katonaságával kapcsolatban. *Heckenast Gusztáv* viszont, azt hiszem, igen fontos szempontra hívta fel a figyelmet, amikor a két fejedelem eltérő közjogi helyzetére utalt. Az ő hozzászólása csakúgy, mint Makkai Lászlóé, a politikai történet (pl. a Thököly és a bécsi udvar között folyó fegyverszüneti tárgyalások stb.) anyagának eddigieknél fokozottabb vizsgálatára készítet.

N. Kiss István hozzászólása eddig nem ismert, újonnan feltárt forrásanyag alapján árnyalt elemzését adta az 1697. évi hegyaljai felkelés társadalmi hátterének. Amit itt elmondott, jelentősen bővíti a Tokaji Ferenc által vezetett kuruc felkelésről alkotott ismereteinket, s hozzászólásáról elmondhatjuk, hogy valószínűleg egy önálló tanulmány értékével vetekszik. Úgy gondolom, hogy az összehasonlítás szempontjából valóban figyelembe is veendő az általa mondottak, attól azonban óvni kell (ezt igaz, ő sem kívánta), hogy az 1697-es felkelésről nyert kép érvényét kiterjesszük az 1672. évi első kuruc támadás időszakára is. Az a 25 év, amely az első kuruc támadás és Tokaji Ferencék felkelése között eltelt, úgy vélem, gyökeresen felforgatta az északkeleti országrészek társadalmát, s a közbülső időszak — mint arra már referátumomban is utaltam — a szociális bázis szempontjából alapjában véve új helyzetet teremtett a XVII. század végére. Ami a hegyaljai, akár nemesi, akár paraszti szőlőbirtokos rétegek aktív 1697-es részvételét illeti, erre a hegyaljai felkelésről írt korábbi munkámban magam is rámutattam. Az 1670-es évek elején azonban, úgy látom, még nem ez volt a helyzet. Mint az 1671-ben felvett bírósági tanúvallomások mutatják, I. Rákóczi Ferencék már 1670-ben kísérletet tettek a parasztság németellenes megmozgására, de — s ezt éppen dél-zepléni adatok bizonyítják — eredmény nélkül (I. OL. NRA. 1737/3.). Ami pedig az 1672-es őszi kuruc támadást illeti, az Alföldön megszerveződő kuruc katonaság tulajdonképpen csak keresztülzaladt a hegyaljai falvakon és mezővárosokon, s eddig semmi olyan adat nem került elő, amely az itteni possessionatus rétegek valamiféle önálló iniciatívájára utalna. Éppen az 1672-öt követő negyedszázad egyre emelkedő állami és katonai terhei, valamint az 1685-től állandósult *esászári* zsoldos megszállás tehetette a századforduló éveire szorosán érdekeltté immár a parasztság birtokos rétegeit is a Habsburg-ellenes felkelésekben. — Abban viszont egyetérték N. Kiss Istvánna, hogy a *németellenesség* motívumát már az 1670-es évek elején is számításba kell venni a parasztság *kezdetben* egységes kuruc-várásában, s elismerem, hogy ilyen értelemben már az itt megvitatott referátum is kiegészítésre szorul. Magam is hangsúlyozandónak tartom azonban, hogy ez a németellenesség távolról sem jelenti azt, mintha adott időpontban már a paraszti rétegek politikai nemzetudatáról beszélhetnénk.

Végül külön szeretnék foglalkozni — részben vitatkozni — *Várkonyi Ágnes* hozzászólásával. Abban teljes mértékben egyetérték vele, hogy a magyarországi katonarétegek zsoldosszolgálata soha nem öltött olyan internacionális méreteket, mint egy sor nyugat-európai országban (bár azért nem egy esetet tudunk Magyarországon toborzott katonai alakulatok külföldi zsoldosszolga-

latáról is), s magam is tervezem, hogy a magyarországi katonarétegek vizsgálatát — éppen az *eltérő* jegyeket keresve — további kutatásaimban a nyugat- és kelet-európai országok zsoldos- és katonarétegeinek tanulmányozásával szélesítem majd ki. Amit azonban Várkonyi a katonaság „megkötő erői”-vel kapcsolatban *polemikus élel* kifejtett, annak nagy része, úgy érzem, nem áll ellentétben az általam mondottakkal, mert amit ő mond, az elsősorban a *birtokon belül* levő végvári katonaságra vonatkozik, míg az én referátumom, témájánál fogva, a *birtokon kívül* került és egzisztenciális kényszerűségből kurucnak állt, *volt* végvári katonaság kérdésre veti a hangsúlyt. Amit Várkonyi Ágnes magának a *végvári katonaságnak* a majorkodó-merkantil életformájáról elmond, azzal nagyjában-egészében egyetértek, bár azt is hozzátennem, hogy az általa adott kép egy fokkal talán optimistább a kelleténél. A bányavidéki várórségek 1670-es évekbeli helyzetéről például maga Eszterházy Pál főkapitány jegyezte meg egy 1677. december 24-én kelt előterjesztésében, hogy 100 katona közül legfeljebb 20-nak (tehát minden ötödik katonának) volt saját telke. (OL. Eszterházy Pál iratai, 6990. sz.) — Felettből kétségesnek tartom viszont, hogy a végvári katonaság helyzetéből levont — akár optimistább, akár pesszimistább — következtetéseket minden további nélkül át lehetne vetíteni a Thököly-féle „vitélő rend” jellemzésére.

Várkonyi Ágnes szerint Thököly katonaságának magatartását alapvetően „a termeléshez fűződő kapcsolatok” határozták meg, s erre a következtetésre nemcsak a végvári katonaság életformájának analízise útján jut el, de az 1681-es soproni országgyűlés végvári katonaság ellen irányuló intézkedéseinek számbavétele alapján is. Adott összefüggésben azonban érvelése csak akkor volna meggyőző, ha Thököly és vezértársai *bármikor is* — az 1681-es országgyűlés előtt, alatt vagy után — felleptek volna a végvári katonaság státusának rendezésére irányuló követeléssel. Ha Thökölyék ilyen irányú javaslatait a bécsi udvar vagy a soproni országgyűlés *elvetette* volna, akkor a kurucság küzdelmében joggal kereshetnénk, sőt láthatnánk az elvesztett katonaszabadság visszavívására irányuló törekvést. — Dehát ilyesfajta kuruc követelésnek az egykorú forrásokban semmi nyoma! — Az események időrendi számbavétele ezzel szemben azt mutatja, hogy Thökölyék már akkor — ti. 1681 júniusában — elvetették a soproni országgyűlésen való megjelenés és meghallgattatás lehetőségét, amikor az érdemleges díjai tárgyalások még meg sem indultak. Sőt, mint tudjuk, az 1681-es országgyűlés végül is decemberig elhúzódott, s határozatai 1682 eleje előtt nem is igen váltak — legalábbis részleteikben — ismertté az ország közvéleménye előtt. Ez pedig már az az időpont volt, amikor Thököly emberei a portán uruk számára a fejedelmi cím és korona megadását sürgették. — Ily módon pusztán az időrend alapján is azt kell mondanunk, hogy a soproni országgyűlés határozatainak a „vitélő rend” 1681. évi magatartására semminemű befolyása nem volt. Sőt, ha már Várkonyi Ágnes ennyire hangsúlyozandónak tartja az 1681-es országgyűlés végvárakról szóló határozatainak a jelentőségét, vajon nem kellene-e megfordítanunk a kérdést: ha Thököly katonái környezetében valóban meglelt volna a végvári vívmányok szubjektív féltése, ez egy okkal több lett volna arra, hogy a „vitélő rend” képviselőiben az országgyűlésen politikailag megküzdjenek a feudális rendekkel, s az országos politika szintjén is megpróbálják érvényesíteni a végvári katonaparasztság osztályérdekeit a korabeli magyar társadalomban. Ha ez így lett volna — mint ahogy tudjuk, nem így történt —, fogadnám el Várkonyi Ágnesnek azt az értékelését, amely szerint Thököly katonaságának magatartását alapvetően a termeléshez fűződő kapcsol-

latok határozták meg. Azt viszont el kell ismernem, hogy az „öncélúvá vált háborús akarat”-kifejezés nem tükrözi pontosan azt, amit mondani akartam (egyszerűen a katonaság háborúpártiságáról volt szó), félreértésre adhat alkalmat, s ezt joggal teszi szóvá Várkonyi.

Ami végül azt az ellentmondást illeti, amelyet Várkonyi Ágnes beszámolómmal kapcsolatban a Thököly-féle katonaság bázis- és eszközjellege között állapít meg, abban tulajdonképpen egyetérték vele. Csupán azt tenném hozzá, hogy a hiba és ellentmondás, úgy érzem, nem az én koncepciómban, hanem magában a történeti valóságban van. Thököly egész nemzeti fejedelemségi kísérletének — eltekintve most a rendkívül súlyos külpolitikai adottságoktól — éppen abban látom az alapvető és feloldhatatlan belső ellentmondásosságát, hogy fejlett városi polgárság hiányában, politikai szempontból csaknem kizárólag a „vitélő rend”-be tömörült katonarétegekre kellett támaszkodnia, amelyek pedig alkatuknál fogva csupán „eszköz”-ként jöhettek volna számításba. A XVII. századi Magyarországon — s a kor Habsburg-ellenes küzdelmeiben is — akkor kerülhetett volna minden társadalmi réteg, politikai törekvés és nemzeti program a maga „helyére” — illetve a történeti realitás talajára —, ha hazai társadalmunk életképes és erős polgársággal rendelkezik. De mert nem így volt, állhatott elő az a helyzet, hogy egy katonáskodó réteg, amely másutt megmaradt a zsoldosság könnyen körülhatárolható és áttekinthető keretei között, nálunk a saját lehetőségein messze túlmutató társadalmi és politikai szerephez jutott.